

Raoul Wallenberg Institute

Türkiye’de Yüksek Öğretimde İnsan Hakları Eğitimi Araştırması

Hibe Programı

1 EKİM-31 Aralık 2020

**Türkiye’de İnsan Hakları Eğitiminin Kurumsallaşmasında
Kamu ve Vakıf Üniversitelerinde Kurulan Araştırma
Merkezlerinin Rolü: Bir Bilanço Çalışması**

ISBN: 978-605-69275-8-4

Prof. Dr. Hatice Kurtuluş

Dr. Esra Kaya Erdoğan

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	2
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	2
GİRİŞ	4
Araştırmanın Amacı	4
Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi.....	6
BÖLÜM 1	9
Üniversitelerde İnsan Hakları/Hukuku Merkezlerinin Kuruluşu ve Gelişimi	9
Türkiye Yükseköğretim Sisteminde İnsan Hakları/Hukuku Alanında Uzmanlaşma ve Müstakilleşme	9
Müstakil İnsan Hakları Merkezlerinin İnsan Hakları/Hukuku Eğitiminin Kurumsallaşmasındaki Rollerini	11
BÖLÜM 2	12
İnsan Hakları / Hukuku / Eğitimi Uygulama ve Araştırma Merkezleri	12
Kurumsallaşma Çabaları: Dönemsel İvmeler ve Konjonktürel Engeller.....	12
İnsan Hakları /Hukuku Eğitiminde Bir Kurumsallaşma Göstergesi Olarak İnsan Hakları/Hukuku Lisansüstü Programları.....	23
İnsan Hakları/Hukuku Lisansüstü Programlarında Kurumsallaşmış Örnekler	24
İnsan Hakları /Hukuku Eğitimi ve Lisansüstü Programlarında Üç Farklı Yaklaşımı.....	28
BÖLÜM 3	32
Alt-İnsan Hakları/Hukuku Eğitimi Alanında Müstakilleşme ve Kurumsallaşma.....	32
Kadın/Toplumsal Cinsiyet Araştırma ve Uygulama Merkezleri.....	32
Kadın Araştırmaları Merkezlerine Dair Niceliksel ve Niteliksel Bir Değerlendirme.....	34
Kadın Araştırmaları Merkezlerinin Kuruluş Dönemleri ve Alt İnsan Hakları/Hukuku Eğitime Katkıları	35
Alt-İnsan Hakları Eğitiminin Kurumsallaşmasında Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Lisansüstü Programları ve Feminist Gönüllü Emek	55
SONUÇ	61
KAYNAKLAR.....	64

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: 1978-2020 Yılları Arasında Kurulan İnsan Hakları/Hukuku Araştırma Uygulama Merkezleri	22
Şekil 2: Ioanna Kuçuradi ile yapılan yazılı mülakatın kelime bulutu	31
Şekil 3:Turgut Tarhanlı ile yapılan sözlü mülakatın kelime bulutu	31
Şekil 4: Kerem Altıparmak'la yapılan sözlü mülakatın kelime bulutu	31
Şekil 5:Kuruluş Dönemlerine, Hedef Kitlelerine ve Kuruldukları Kentin Niteliğine Göre Kadın-Aile-Toplumsal Cinsiyet Araştırma ve Uygulama Merkezleri	38
Şekil 6: Kuruluş Yılları ve Bağlı Oldukları Üniversitelerin Niteliğine Göre Kadın-Aile-Toplumsal Cinsiyet Araştırma ve Uygulama Merkezleri	38
Şekil 7: 1989-1999 Döneminde Kurulmuş Kadın/Aile/Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları/Araştırma/Uygulama Merkezleri Öncülüğünde Açılan Kadın/Aile/Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Lisansüstü Programları	39
Şekil 8: 2000-2010 Döneminde Kurulmuş Kadın/Aile/Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları/Araştırma/Uygulama Merkezleri Öncülüğünde Açılan Kadın/Aile/Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Lisansüstü Programları	44
Şekil 9: Kadın/Aile/Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları/Araştırma/Uygulama Merkezlerinde Kuruluş Dönemine Göre Hedef Kitle.....	45
Şekil 10: 2011-2020 Döneminde Kurulmuş Kadın/Aile/Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları/Araştırma/Uygulama Merkezleri Öncülüğünde Açılan Kadın/Aile/Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Lisansüstü Programları	51
Şekil 11: 2015-2020 Döneminde Kurulmuş Kadın/Aile/Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları/Araştırma/Uygulama Merkezleri Öncülüğünde Açılan Kadın/Aile/Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Lisansüstü Programları	52
Şekil 12 : Kadın Araştırmaları Merkezlerinin Türleri ile Kent Büyüklükleri Arasındaki İlişki	53
Şekil 13: Kadın/Aile/Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları/ Araştırmaları /Uygulamaları Merkezlerinin Türleri ile Üniversite Tipi Arasındaki İlişki	54
Şekil 14: Üniversite Tipi, Kent Büyüklüğü ve İsimlendirme İlişkisi.....	54

GİRİŞ

Araştırmanın Amacı

Bu rapor Türkiye’de kamu ve vakıf üniversitelerinde insan hakları eğitiminin kurumsallaşma düzeyini, sayısal ve niteliksel veriler yoluyla analiz edebilmek amacıyla tasarlanan mikro ölçekli araştırmanın verilerine dayanarak yazılmıştır. Araştırma Raoul Wallenberg İnsan Hakları ve İnsancıl Hukuk Enstitüsü Türkiye Programı proje desteği ile gerçekleştirme imkanı bulmuştur. 15 Ekim -31 Aralık 2020 Tarihleri arasında veri toplama ve veri analiz iş paketleri tamamlanarak, araştırma sonuçlandırılmıştır¹.

Projede, İnsan Hakları Eğitiminin kurumsallaşmasında, Türkiye’de üniversitelerin hukuk fakültelerinde okutulan insan hakları hukuku derslerinin ötesinde uzmanlık alanı insan hakları hukuku eğitimi ve insan haklarına yönelik diğer faaliyetler olan müstakil bir birimin varlığı temel ölçüt olarak alınmıştır. Bu müstakil birimin hedef kitlesinin o üniversitenin öğrencilerinden daha geniş bir toplumsal alanı kapsamı, uzmanlaşma yaratması ve hedef kitleye yönelik eğitim, araştırma, uygulama, toplantı ve yayın faaliyetlerinin sürekliliği ise kurumsallaşma düzeyini ölçebilmek için alt ölçütler olarak alınmıştır. Modern zamanların farklı tarihsel dönemlerde insan hakları hukukunun kapsamına giren yeni nesil/alt insan hakları tartışmaları ve çalışmaları da dikkate alınarak bu alanlardaki müstakil birimlerin bilançosunun çıkarılması gerekmektedir. Bu çerçevede planlanmış olan araştırma, hibe programının kısa süreli olması nedeniyle daha dar bir çerçevede projelendirilmiş ve üniversitelerdeki müstakil araştırma ve uygulama merkezleri içinde iki tür merkez temel alınmıştır. Birincisi doğrudan “insan hakları araştırma merkezleri” ikincisi ise insan hakları alt alanlardan biri olan kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği kapsamında “kadın araştırmaları merkezleridir”.

2018 yılında Raoul Wallenberg İnsan Hakları ve İnsancıl Hukuk Enstitüsü Türkiye Programı tarafından desteklenen *Türkiye’de Yükseköğretimde İnsan Hakları Öğreniminin Durumu* Projesinde insan hakları hukuku derslerine dair kapsamlı bir bilanço sunulmuştur². Bu çalışmada, hukuk fakültelerinde, kamu yönetimi, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler

¹ Bir akademik merakı çalışmaya dönüştüren desteği için Raoul Wallenberg İnsan Hakları ve İnsancıl Hukuk Enstitüsü Türkiye Programı’na ve projenin veri toplama aşamasındaki katkıları nedeniyle yüksek lisans öğrencileri Zozan Üçdağ ve Ümit Ezgi Özdemir’e teşekkür ederiz.

² Kalem, S., Akbaş, K. (2017) Türkiye’de İnsan Hakları Eğitimi Raporu, RWI-PDF.

bölümlerindeki lisans ve lisansüstü dersler taranarak insan hakları hukuku eğitimine dair bir analiz yapılmıştır. Bu analiz genel itibariyle insan hakları hukuku eğitiminin en ilgili bölümlerde dahi zayıf olduğunu göstermiştir. Diğer yandan aynı çalışmada temel insan hakları ve alt insan hakları alanlarında kurulmuş, kadın ve toplumsal cinsiyet çalışmaları merkezleri, çevre çalışmaları merkezleri, engelliler, çocuklar ve Romanlar ile ilgili merkezlerden söz edilmiş ancak bu merkezlerle ilgili kapsamlı bir veri sunulmamıştır³. Bu nedenle merkezlere dair bir çalışma hem bu eksikliği gidermesi hem de müstakilleşme ile kurumsallaşma arasındaki ilişkiyi kurması açısından önemlidir.

Türkiye’de üniversitelerdeki insan hakları eğitiminin kurumsallaşma düzeyini merak eden ve yukarıda aktarılan çerçevede kurgulanan bu proje; Türkiye üniversitelerinde bir fakülte altında ya da rektörlüklere bağlı olarak kurulmuş temel insan hakları kapsamında insan hakları araştırma merkezleri ve alt insan hakları kapsamında kadın araştırmaları merkezleri ile sınırlı bir araştırmayı içermektedir. Çalışmada bahsi geçen iki tür merkezin araştırma sorunsalı çerçevesinde seçilmesinin iki temel nedeni vardır. Birincisi Türkiye Yükseköğretim Sistemi içinde doğrudan insan hakları araştırma merkezi olarak kurulmuş müstakil birimlerin Türkiye’de insan hakları eğitiminin kurumsallaşma eğiliminin/çabasının bir göstergesi olması; ikincisi ise sayıları pek çok değişkene bağlı olarak, diğer merkezlere göre, son derecede hızla artan müstakil kadın çalışmaları merkezleri ile alt insan hakları eğitiminin kurumsallaşması arasında doğrusal ilişki olup olmadığının ortaya konulmaya ihtiyaç duyulmasıdır. Resmi bir yönetmelikle kurulmuş sadece bir tabeladan ibaret olan kadın /toplumsal cinsiyet/aile çalışmaları /araştırmaları/ uygulamaları merkezleri olduğu gibi, kısa sürede hızla kurumsallaşan ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması için eğitim programları (lisansüstü programlar, sertifika programları, yaz okulları, yetişkin eğitimi programları, vd.) yapan, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin sayısal ve niteliksel verisini üreten, analizlerini ve durum tespitlerini yapan araştırmacıları destekleyen, öneri ve aksiyon geliştiren merkezler de vardır. Ancak ilerleyen sayfalarda görüleceği gibi sayısal artış hızı ile kurumsallaşma süreci arasında ne yazık ki doğrudan bir ilişki bulunamamıştır. Kurumsallaşma sayısal artışla değil farklı dinamikler temelinde gerçekleşebilmektedir.

³ İlgili raporda araştırma ekibi durumu “Merkezlerle ilgili yeterince bilgiye erişilemediğinden, verinin eksikliği analiz konusunda da temkinli olmayı gerekli kılar” cümlesiyle açıklanmaktadır.

Kadın araştırmaları merkezlerinin sayısal artışına karşın genel insan hakları/hukuku araştırma merkezlerinin sayısı son derecede azdır. Üstelik bu az sayıdaki merkez Türkiye'nin siyasi konjonktüründen doğrudan etkilenmektedir. O nedenle kurumsallaşma süreçleri de sık sık kesintiye uğramakta, yönetmelik değişiklikleri ile müstakil çalışma alanları daralmaktadır. Bir yanda YÖK'e bağlı 207 kamu ve devlet üniversitesinin 109'unda "kadın", "kadın ve aile", "kadın ve toplumsal cinsiyet", "toplumsal cinsiyet" başlıkları altında kurulmuş kadın araştırmaları merkezi varken, genel insan hakları alanında uzmanlaşmış insan hakları araştırma merkezi sayısı sadece 12'dir. Temel insan hakları ve alt insan hakları eğitiminin kurumsallaşması açasından oldukça çelişkili görünen bu iki sayı hem bu araştırmanın hem de daha kapsamlı bir araştırma yapmanın itici motivasyonunu oluşturmuştur.

Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Türkiye'nin Yükseköğretim Sisteminde insan hakları hukuku eğitiminin kurumsallaşma düzeyinin ortaya çıkarılmasında hukuk fakülteleri ve siyasal bilgiler fakültelerinin müfredatındaki temel insan hakları hukuku dersleri ve alt insan haklarına (bir başka deyişle yeni nesil insan haklarına) dair ders sayıları önemli bir ipucudur. Ayrıca sosyoloji, psikoloji, sosyal hizmet, çalışma ekonomisi, iletişim ve sağlık bilimleri alanlarında verilen dersler arasında temel ve yeni nesil insan haklarına dair derslerin sayısı da kurumsallaşmanın kapsamına dair önemli ipuçları verir. Diğer yandan, üniversitelerin lisans ve lisansüstü öğrencilerinin dahil oldukları program kapsamında aldıkları insan hakları hukuku dersinin ötesinde, bu alanda bağımsız araştırmaların, ulusal ve uluslararası iş birliklerinin ve öğrenciler dışındaki toplumsal kesimleri de kapsayan eğitimlerin ve sertifika programlarının gerçekeşebileceği uzmanlaşmış ve müstakilleşmiş birimler kurumsallaşmaya önemli katkı sağlar. Bu nedenle bu çalışmanın odağında üniversitelerde kurulmuş insan hakları merkezleri ile alt insan hakları açasından dramatik eēitsizliklerin ve hak ihlallerinin yaşandığı kadın ve toplumsal cinsiyet alanında açılan merkezler vardır. Bu merkezler sayısal ve niteliksel veriler işığında analiz edilerek insan hakları/hukuku eğitiminin kurumsallaşmasındaki rolleri betimlenmeye çalışılmıştır.

Yöntemsel açasından sayısal ve niteliksel verinin birlikte kullanıldığı karma bir yaklaşım benimsenmiş, raporda yer alan veriler iki ayakta yürütölen veri sorgulamalarının karşılıklı ve ilişkisel bir yorumlama tarzıyla ele alınmıştır.

Araştırmanın birinci fazında toplanan sayısal verilerin bir kısmı ham veriler olarak YÖK veri tabanından çekilerek üzerinde araştırmanın sorunsal çerçevesinde istatistiksel işlemler yapılarak kurumsallaşmaya dair bazı ipuçları ortaya çıkarılmıştır. Diğer yandan toplam sayıları 12 olan insan hakları araştırma/uygulama merkezlerinin ve toplam sayıları 109 olan kadın-toplumsal cinsiyet araştırma uygulama merkezlerinin web sayfaları taranarak, bu sayfalarda kurumsallaşma değişkeni olarak tanımlanabilecek içerikler aranmıştır. YÖK istatistiklerinden elde edilen sayısal ipuçları ile merkezlerin web sayfalarının kurumsallaşma bağlamında içerik analizleri birlikte işlenerek ilişkisel şemalar ortaya çıkarılmıştır. Bu şemalarda kurumsallaşmanın genel düzeyi ve farklı yıllar, farklı üniversite tipleri, farklı kentler ve değişen yasal ve siyasi süreçlere göre değişen düzeyleri ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Yöntemsel açıdan sayısal verinin analizinde sıklıkla şemalar yoluyla bir anlatım tercih edilmiştir. Şemalara başvurma nedeni küçük bir veri kümesi ile çalışıyor olmaktır. Sayısal verinin küçük birimlerinde yüzdeler göstermenin anlamlı bir betimleme biçimi olmadığı aşikardır. Bunun yanı sıra küçük veri kümelerinden oluşan merkezlerde kurumsallaşmayı etkileyen birden fazla güçlü değişken vardır ve bu değişkenler içeriğe/nitel olana dair pek çok gösterge barındırmaktadır. Değişkenleri ve göstergeleri karşılaştırmalı ve/veya bir arada yorumlamanın imkanları aranmıştır. Bu nedenle YÖK istatistikleri gibi daha büyük ham veri SPSS ile tablo ve grafikler oluşturularak işlenirken, toplam veri sayısının daraldığı yerlerde analizi tablolara yansıtılmak yerine, kurumsallaşmaya dair ilişkiselliği daha güçlü olarak gösteren şekil ve şablonlara/gösterge/reklendirme ve lejantlara başvurularak, şekiller/şablonlardan oluşan bir anlatım biçimi tercih edilmiştir.

Araştırmanın ikinci fazında Türkiye’de yükseköğretim kurumlarında insan hakları/hukuku eğitiminin kurumsallaşma düzeyini, yükseliş ve düşüş dönemleri/dalgaları içinde ifade edebilmek için biri kapatılmış, ikisi açık olan üç insan hakları merkezi ile en eski kadın araştırmaları merkezinin kurumsallaşmasında aktif rol oynayan, kurumsallaşmanın güçlendiği ve zayıfladığı tarihsel dönemler ve politik konjonktürlere tanıklık etmiş olan dört öğretim üyesi ile mülakatlar yapılmıştır. Bu mülakatlardan biri yazılı soruların cevaplanması biçiminde diğer üçü ise dijital platformda yüz yüze görüşme yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Mülakat yapılacak örneklerin seçiminde önceki fazda işlenen sayısal veriden elde edilen analizler yol gösterici olmuştur.

Bu veriye göre kurumsallaşma düzeyi görece yüksek merkezlerin uzun yıllar yöneticiliğini yapmış müdürleriyle yarı yapılandırılmış soru kâğıdı/yönergesi eşliğinde gerçekleştirilen mülakatlardan elde edilen niteliksel veri NVIVO programında kodlanarak, kelime bulutu analizleri yapılmıştır. Kelime bulutu analizi anlatıcıların kullandıkları kelimelerin tekrarlanma sıklığına dayanan, frekans sıklığı temelinde işletilen bir analizdir. Nitel araştırmalarda keşfedici amaçlarla kullanılabilirdiği gibi saha bulgularını güçlü görsel temsiline de dönüşür. Genellikle oluşturulan görsellerdeki kelime büyüklükleri tekrarlanma sıklığı temelinde şekillendirilir. En az dört Türkçe karakterden oluşan kelimeler seçilmiş, bunlar arasından “fakat, sonra” gibi zaman bağlaçları, yüklem analiz dışında tutulmuştur. Analiz sonucunda kelime tekrarlanma sıklığı açısından ilk 10 sırayı oluşturan veya paylaşılan kavramlar seçilmiştir. Aynı tekrarlanma sıklığına sahip kelimelerin hepsi dahil edilmiş tüm analizlerde 12 farklı kelime böylelikle ortaya çıkmıştır. Elde edilen kelime listesi daha güçlü görsel tasarım imkânı veren bir uygulamada görselleştirilmiştir.

BÖLÜM 1

Üniversitelerde İnsan Hakları/Hukuku Merkezlerinin Kuruluşu ve Gelişimi

Türkiye Yükseköğretim Sisteminde İnsan Hakları/Hukuku Alanında Uzmanlaşma ve Müstakilleşme

Türkiye Yükseköğretim Sistemi içinde insan hakları hukuku eğitimi öncelikle hukuk fakülteleri, siyasal bilgiler fakülteleri ve insan ve toplum bilimleri fakültelerinin ders programına insan hakları hukuku dersinin bağımsız bir ders olarak girmesi ile başlamıştır. İlk bağımsız insan hakları dersleri 1978-1980 yıllarında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Hacettepe Üniversitesi Felsefe Bölümünde ders programlarına girmiştir (Altıparmak,2021; Kuçuradi,2021). Bu bağımsız dersin lisans ve lisansüstü programlara girmesiyle birlikte ilgili alanlardaki öğrencilerin bu dersi zorunlu ya da seçmeli olarak almaları bu alanda uzmanlaşma taleplerini ortaya çıkarmıştır. 1980 Askeri Darbesinden sonraki yıllarda ise genel anlamda insan hakları/hukuku dersleri ağırlıklı hukuk fakültelerinin müfredatlarına bağımsız dersler olarak girerken, alt insan haklarına (yeni kuşak insan hakları) dair konular ise sosyal bilimler alanında eğitim veren kamu yönetimi, sosyoloji, sosyal politika, sosyal çalışma, çalışma ekonomisi, yerel yönetimler ve çevre çalışmaları, kadın ve toplumsal cinsiyet çalışmaları gibi bölümler ve anabilim dallarının müfredatlarına ders bölümleri ya da bağımsız dersler olarak girmeye başlamıştır. Özellikle toplumsal cinsiyet eşitliği, kadın hakları, etnik/kültürel haklar, azınlık hakları, çevre ve kent hakkı, engelli ve çocuk hakları gibi alanlar bunların başında gelmektedir. Bu süreçte yükseköğretimde lisans ve lisansüstü öğrencileri için görece az sayıda ve ağırlıklı seçmeli ders olarak da olsa bir insan hakları eğitimi imkânı ortaya çıkmıştır. Örneğin Hacettepe Üniversitesinde İoanna Kuçuradi'nin bölüm başkanlığı döneminde Felsefe Bölümü 1980 yılında ders programına iki insan hakları dersi koyarak, insan hakları eğitiminin bağlamını hukuk fakültelerinde verilen insan hakları hukuku derslerinden daha geniş bir alana taşımıştır (Kuçuradi,2021). Ancak insan hakları hukuku dersleri ve insan hakları hukuku eğitiminin yaygınlaşmasında Türkiye Yükseköğretim Sistemi içinde insan hakları alanında uzmanlaşma yaratacak, eğitim, araştırma ve uygulama faaliyetleri gerçekleştirecek müstakil birimlerin kurulması önemli rol oynamıştır.

Üniversitelerde, önce siyasal bilgiler ve hukuk fakülteleri bünyelerinde kurulan ilk merkezlerle birlikte insan hakları eğitimi, araştırmaları ve uygulamaları için müstakil birimler oluşmaya başlamıştır. Bu merkezler Türkiye’de insan hakları/hukuku alanında uzmanlaşmak isteyen öğrenciler ve akademisyenler için önemli bir fırsat yaratırken bir yandan da insan hakları/hukuku eğitiminin ilgili birimlerdeki lisans ve lisansüstü öğrencilerinden daha geniş bir kitleye (üniversite dışında kalan ilk -orta eğitim ve mesleki eğitim kurumları, devlet bürokrasisi, güvenlik güçleri, kamu yöneticileri ve bazı meslek grupları gibi) yaygınlaşmasında rol oynamışlardır. Bu merkezler bir yandan dönemsel olarak yeni haklar eklenerek genişleyen insan hakları/hukuku alanında temel insan hakları olarak kabul edilen birinci ve ikinci nesil haklara ve hukuki çerçevelere dair eğitim ve uygulama faaliyetlerine odaklanmışlardır. Diğer yandan toplumsal cinsiyet eşitliği, kültürel/çevresel/iklim adaleti ve kent hakkı gibi yeni nesil haklara dair hukuki düzenlemeler ve yasal çerçevelerin oluşmasına yönelik talepler de öncelikli olarak kadın çalışmaları alanında araştırma ve uygulama merkezleri ile birlikte müstakil olarak çalışılmaya başlanmıştır. Bu merkezler gerek temel insan haklarına dair hukuk eğitiminin gerekse alt insan haklarına dair hukukun oluşumu ve bu alanlardaki eşitsizliklerin ve hak ihlallerinin engellenmesine yönelik eğitim ve araştırma çalışmaları ile temel ve alt insan hakları, insan hakları hukuku ve insan hakları hukuku eğitimi için uzmanlaşma alanları oluşturmaya başlamışlardır. Bu müstakil birimlerin yaratması beklenen uzmanlaşmalar ise bu birimlerin kurumsallaşma düzeyi ile doğrudan ilişkili olarak bazı merkezlerde gerçekleşirken, bazıları ise siyasi konjonktürel nedenlere bağlı olarak uzmanlaşma yaratamayan, insan hakları/hukuku eğitimi konusunda faaliyet gösteremeyen merkezler olarak kalmışlardır.

Ancak sayıları az da olsa bazı merkezler genel eğilimin aksine, uzmanlaşma alanları oluşturarak güçlü kurumsal yapılar haline geldiler ve bu alanlarda uzmanlaşmak/akademik kariyer yapmak isteyenler için imkanlar sunmaya başladılar. Bu merkezlere bağlı olarak kurulan anabilim dallarının lisansüstü programları temel ve alt insan hakları ve insan hakları hukuku alanlarında uzmanlaşmalara olanak sağladılar. Diğer yandan bu merkezler sürdürdükleri faaliyetler arasında olan insan hakları ve insan hakları hukuku eğitimleri özellikle kamudaki temel ve alt insan hakları ihlallerinin engellenmesinde etkin rol oynadılar. Türkiye’de insan haklarına etik yaklaşımın öncüsü olan felsefeci Ioanna Kuçuradi bu eğitim faaliyetlerinin önemini şöyle vurgulamaktadır: *“Hacettepe Üniversitesi İnsan Hakları Merkezinin 1998-2005 yılları arasında,*

Türkiye düzeyinde yaptığı eğitimler sonucunda sorguda işkence neredeyse sona ermişti” (2021). Aynı şekilde 1980’lerin ilk yarısında girişimleri başlayan ve 1989’da kurulan *İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi* ile birlikte kadın hakları bir alt insan hakları alanı olarak müstakilleşmeye başladı. İlerleyen yıllarda kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına yönelik yasal düzenlemelerin yapılabilmesinin alt yapısını hazırlayacak eğitim faaliyetleri bu müstakil birimlerin önemli işlevlerinden biri haline geldi.

Müstakil İnsan Hakları Merkezlerinin İnsan Hakları/Hukuku Eğitiminin Kurumsallaşmasındaki Roller

Türkiye’de üniversitelerin bünyelerinde kurulmuş, temel insan hakları ve alt-insan haklarına yönelik uzmanlaşma alanları yaratan araştırma ve uygulama merkezleri, insan hakları hukuku eğitiminin kurumsallaşmasında belirgin bir role sahiptir. Bu çalışmada, merkezlerin müstakil birimler olarak kurumsallaşmasının temel göstergeleri arasında belirli bir kadroya, bütçeye ve bağımsız bir fiziksel mekâna sahip olmanın yanında eğitimin de içinde olduğu çeşitli faaliyetlerinin devamlılığı önem bir ölçüt olarak alınmıştır. Bu merkezlerin kuruluşlarından itibaren yaptıkları faaliyetler arasında insan hakları eğitimi ya da insan hakları hukuku eğitiminin ne düzeyde, hangi içerik ve devamlılıkta olduğu Türkiye’de insan hakları/ hukuku eğitiminin kurumsallaşma düzeyini betimlemede temel gösterge olarak ele alınmıştır. Bu çerçevede üniversitelerin bünyesinde gerek temel insan hakları konusunda uzmanlaşmış müstakil birimler olarak faaliyet gösteren insan hakları (hukuku-eğitimi) araştırma/uygulama merkezleri, gerekse alt insan hakları alanında en yaygın çalışmaların olduğu toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadın hakları konusunda faaliyet gösteren kadın/aile/toplumsal cinsiyet çalışmaları/ araştırmaları/uygulamaları merkezleri örnek olarak alınarak kurumsallaşma açısından özellikle bu gösterge aracılığıyla değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada her iki tür merkezin temel insan hakları ve alt insan hakları/hukuku eğitiminin kurumsallaşmasında en önemli gösterge olarak bu merkezlerle ilişkili ve bu merkezlerden doğan lisansüstü programların varlığı esas alınmıştır. Diğer yandan lisansüstü programları dışında süreklilik gösteren eğitim programları (yaz okulları, kamu yöneticilerine yönelik eğitim programları, belli meslek gruplarına yönelik eğitim programları ve toplumsal risk gruplarına yönelik programlar gibi) ve ulusal/uluslararası eğitim iş birlikleri de önemli kurumsallaşma göstergeleridir. Ayrıca merkezin bağımsız bir fiziksel mekânı, uzman kadroları ve bütçesinin

olması; belirli konularda sürdürdüğü faaliyetlerin (araştırmalar, konferanslar, çalıştaylar, ulusal ve uluslararası ortak projeler ve toplantılar, vd.) sürekliliği, görünürlüğü ve tanınırlığı; yayın faaliyetlerinin sürekliliği ve yayınların alanındaki saygınlığı da bu merkezlerin kurumsallaşma düzeyini gösteren önemli göstergelerdir. Ancak bu çalışmada bütün bu kurumsallaşma göstergeleriyle de bağlantılı olan ve insan hakları ve alt insan hakları alanında uzmanlaşma yaratma kapasitesi açısından lisansüstü programların varlığı temel gösterge olarak alınmaktadır. Bu çerçevede, üniversitelerin insan hakları ve alt insan hakları/hukuku merkezlerinin insan hakları hakları/hukuku eğitimi alanlarında yarattıkları kurumsallaşmada, en belirleyici gösterge olarak lisans üstü programlarının varlığı alınmıştır.

BÖLÜM 2

İnsan Hakları / Hukuku / Eğitimi Uygulama ve Araştırma Merkezleri

Kurumsallaşma Çabaları: Dönemsel İvmeler ve Konjonktürel Engeller

1970'lerden günümüze neredeyse yarım asırlık zaman diliminde Türkiye'de Yükseköğretim sistemi içinde toplam 16 insan hakları/hukuku araştırma/uygulama merkezi kurulmuştur (Şekil 1). 2021 yılında ise Türkiye'de toplam 207 kamu ve vakıf üniversitesinin sadece 12'sinde insan hakları/hukuku araştırma/uygulama merkezi vardır. Türkiye'de üniversite sayısındaki artış hızıyla dramatik bir ters orantı oluşturan bu 16 merkezin dördü ise 2012-2019 Tarihleri arasında yönetmelik değişikliği ya da yönetmeliğin yürürlükten kaldırılması ile kapatılmıştır.

2012-2019 arasında kapanan insan hakları/hukuku araştırma/uygulama merkezleri şunlardır:

- 1) Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi bünyesinde, Anayasa ve Kamu Hukuku alanlarında uzmanlaşmış bir grup öğretim üyesinin 1978'de kurduğu *Ankara Üniversitesi İnsan Hakları Merkezi* Türkiye'nin ilk insan hakları merkezidir. 12 Eylül 1980 askeri darbesinin ardından 1989'a kadar faaliyetlerine ara vermek zorunda kalmıştır. 1989'dan itibaren yeniden faaliyete geçmiş ve etkin bir İnsan Hakları Hukuku Eğitimi merkezi haline gelmesine karşın 2017 yılında yönetmelik değişikliği ile adı değiştirilerek SBF bünyesindeki merkez kapatılarak, Ankara Üniversitesi Rektörlüğüne bağlı bir

merkez haline dönüştürülmüştür⁴. Rektörlüğe bağlı *İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi* Ankara Üniversitesinin web sayfasında görünmekle birlikte, güncel YÖK verilerinde aktif-açık merkez olarak yer almamaktadır⁵.

- 2) Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi bünyesinde 1996 yılında kurulmuş olan *İnsan Hakları Merkezi* 2008 yılında yönetmelik değişikliği ile *Marmara Üniversitesi Karşılaştırmalı Özel Hukuk ve İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi* adını alarak Marmara Üniversitesi Rektörlüğüne bağlı bir merkez haline gelmiş⁶, 2012 yılında ise yönetmeliğin yürürlükten kaldırılması ile faaliyetlerine son vermiştir.⁷
- 3) ODTÜ *İnsan Hakları ve Güvenliği Uluslararası Uygulama ve Araştırma Merkezi*, 2005 yılında ODTÜ Rektörlüğüne bağlı olarak kurulmuş ve 2019 yılında Merkez Yönetmeliğinin yürürlükten kaldırılması ile kapatılmıştır.⁸
- 4) TODAİE *İnsan Hakları ve Vatandaşlık Çalışmaları Merkezi*, 2010 yılında TODAİE bünyesinde kurulmuş ve 2018’de TODAİE’nin KHK ile kapatılması ile birlikte kapanmıştır⁹.

1978-2010 Tarihleri arasında kurulmuş ve görece kurumsallaşma sürecine girmiş olan bu dört insan hakları merkezinin son 7 yıl içinde kapatılmasına karşın, son 6 yılda 4’ü kamu, 3’ü vakıf üniversiteleri bünyesinde 7 yeni insan hakları uygulama ve araştırma merkezi açılmıştır.

Bunlar, kuruluş yılına göre sıralı olarak, şöyledir:

- 1) Malatya İnönü Üniversitesi, *İnsan Hakları Uygulama ve Araştırma Merkezi*, 2014 (Kamu)
- 2) İstanbul Gedik Üniversitesi, *İnsan Hakları Uygulama ve Araştırma Merkezi*, 2015 (Vakıf)
- 3) Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, *İnsan Hakları Uygulama ve Araştırma Merkezi*, 2018 (Kamu)

⁴ Ankara Üniversitesi İnsan Hakları Merkezi Müdürü Hukukçu Kerem Altıparmak Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi’nin İnsan Hakları Merkezinin kapatıldığını açıkladı: Ankara-BİA Haber Merkezi, 18 Kasım 2017.

⁵ <https://istatistik.yok.gov.tr/>.

⁶ Resmî Gazetenin 31 Mart 2008 Pazartesi Tarih ve 26833 Sayılı Kararı.

⁷ Resmi Gazetenin 22 Mart 2012 Perşembe Tarihli 28241 Sayılı Kararı.

⁸ Resmî Gazete’nin 26 Mayıs 2019 Pazar Tarih ve 30785 Sayılı Kararı.

⁹ 9 Temmuz 2018 Tarih ve 703 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname.

- 4) İstanbul Medeniyet Üniversitesi, *İnsan Hakları Uygulama ve Araştırma Merkezi* 2018 (Kamu)
- 5) İbn Haldun Üniversitesi, *Uluslararası Hukuk ve İnsan Hakları Uygulama ve Araştırma Merkezi*, 2018 (Vakıf)
- 6) Kadir Has Üniversitesi, *İnsan Hakları Uygulama ve Araştırma Merkezi*, 2020 (Vakıf)
- 7) Üsküdar Üniversitesi, *İnsan Hakları Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi*, 2020 (Vakıf)

Bu gelişmeler sonrasında güncel olarak, 2020 Kasım ayında, Türkiye Yükseköğretim Sistemi içinde faal olan 12 insan hakları merkezi, kuruluş yılına göre sıralı olarak, şunlardır:

1. 1996¹⁰, İstanbul Üniversitesi, *İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi* (Kamu)
2. 1997, Hacettepe Üniversitesi, *İnsan Hakları ve Felsefesi Araştırma ve Uygulama Merkezi* (Kamu)
3. 2000, İstanbul Bilgi Üniversitesi, *İnsan Hakları Hukuku Araştırma Merkezi* (Vakıf)
4. 2005, Maltepe Üniversitesi, *İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi* (Vakıf)
5. 2005, Galatasaray Üniversitesi, *Ceza Bilimleri Kriminoloji ve İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi* (Kamu)
6. 2014, İnönü Üniversitesi, *İnsan Hakları Uygulama ve Araştırma Merkezi* (Kamu)
7. 2015, İstanbul Gedik Üniversitesi, *İnsan Hakları Uygulama ve Araştırma Merkezi* (Vakıf)
8. 2018, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, *İnsan Hakları Uygulama ve Araştırma Merkezi* (Kamu)
9. 2018, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, *İnsan Hakları Uygulama ve Araştırma Merkezi* (Kamu)
10. 2018, İbn Haldun Üniversitesi, *Uluslararası Hukuk ve İnsan Hakları Uygulama ve Araştırma Merkezi* (Vakıf)
11. 2020, Kadir Has Üniversitesi, *İnsan Hakları Uygulama ve Araştırma Merkezi* (Vakıf)
12. 2020, Üsküdar Üniversitesi, *İnsan Hakları Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi* (Vakıf)

¹⁰ 2009 Yılında yönetmelik değişikliği yapılarak varlığını sürdürmektedir.

Güncel 12 merkez içinden İstanbul Üniversitesi ve İstanbul Bilgi Üniversitesine bağlı merkezlerin isminde insan hakları **hukuku** kavramı doğrudan kullanılmıştır. Diğerleri ise, insan hakları araştırma ve uygulama merkezi gibi daha formel isimler altında kurulmuşlardır.

Merkezlerin kuruluş dönemleri, kuruluş amaç ve hedefleriyle kurumsallaşma süreçleri incelendiğinde insan hakları/hukuk eğitiminin içerik/yaklaşım olarak biçimlenmesi ve kurumsallaşma sürecinde iki tarihsel dönemin öne çıktığı görülmüştür.

Birinci dönem 1970-1980 arası dönemdir. Bu dönemde bütün dünyada olduğu gibi Türkiye’de de daha demokratik bir toplum talebi 1968’den sonra giderek yükselmiş ve özellikle emekçi kesimlerin çalışma koşullarında, eşitlik, onurlu bir ücret ve adil bir paylaşım talepleriyle önemli sosyal haklar elde edilmiştir. Bu yıllarda dünyada eğitimde, yerel ve merkezi yönetsel yapılarda, siyasette ve yargıda demokratikleşme yönünde önemli gelişmeler olmuş ve yeni nesil hak talepleri insan hakları hukukunun kapsama alanını genişletmiştir. Hak talepleri ve arayışlarında, işçiler kadar üniversite öğrencisi gençler, akademisyenler, öğretmenler, gazeteciler, yazarlar, sanatçılar, demokratik kitle örgütleri ve kadınlar önemli rol oynamışlardır. Diğer yandan İkinci Dünya Savaşından sonra yeniden inşa edilmeye çalışılan barış sürecinde Birleşmiş Milletler eşitliği ve adaleti sağlayıcı mekanizmalar/kurumlar oluşturmaya başlamıştır.

Bu kurumlar arasında olan UNESCO’nun Türkiye Üniversitelerinde insan hakları merkezlerinin kurulması üzerinde de etkisi olmuştur. 1978’de UNESCO’nun bir girişimi sonucunda Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinde (AÜ/SBF) Türkiye üniversitelerindeki ilk insan hakları merkezi kurulmuştur. Merkez kurulmadan önce Türkiye’de insan hakları hukukuna dair dersler de ilk kez AÜ/SBF’de verilmeye başlanmıştır. Ardından 1978’de müstakil bir birim olarak *Ankara Üniversitesi İnsan Hakları Merkezi kurulmuştur*¹¹. Merkezin kurulduğu yıllar, aynı zamanda, Türkiye’de daha çok birinci kuşak (temel / klasik haklar) ve ikinci kuşak (sosyal haklar) İnsan hakları hukukunun inşası ve uygulanması ise çaba sarf edilen bir dönemdir. Bu çabada AÜ/SBF’deki öğretim üyeleri önemli bir rol üstlenmiş ve dünyada insan hakları hukuku alanındaki gelişmeleri Türkiye’ye aktarmak ve uygulamak için müstakil bir uzmanlaşma, uygulama ve eğitim merkezi olması için çaba harcamışlardır. Siyasi konjonktüre bağlı olarak dalgalı bir kurumsallaşma deneyimi yaşayan merkez 2017’de kapatılmıştır. 2002-2017 bu merkezin müdürü olarak görev yapan Prof. Dr. Kerem Altıparmak kuruluş dinamiklerini şöyle anlatmaktadır:

¹¹ [İnsan Hakları Merkezi | İnsanlar Eşit ve Özgür Doğar \(ihmpolitics.org\)](http://insan.haklari.merkezi.org)

“1978’de UNESCO’nun bir girişimi var... 1978’de Siyasal (AÜ/SBF) bir taraftan solcu olduğu için devletin sürekli hedefinde olan, ancak diğer taraftan bürokrasi ile de güçlü bir ilişkisi olan bir yer. Bir insan hakları merkezi kurma fikri gelince çok da fazla alternatif olmadığı için o dönemin Siyasaldaki (AÜ/SBF) hocaları, aslında devletin en kritik pozisyonlara yolladığı hocalar olduğu için, merkezin Siyasalda kurulmasına kararı veriliyor. O dönemin hocaları bir yönerge yazıyorlar... Merkez kurulmadan önce de Anayasa dersinde temel haklar ve etik ile ilgili konular var. Bunlar Merkezden önce olan gelişmeler. Zaten bir hareketlilik var. Muhtemelen UNESCO işini biz yaparız düşüncesinin arkasında da bu yatıyor...” (Kerem Altıparmak, Ankara Üniversitesi İnsan Hakları Merkezi Müdürü, Mülakat Tarihi: 24.01.2021)

Sonraki bölümde kurumsallaşma göstergeleri açısından analiz edilecek olan AÜ/SBF bünyesinde kurulan İnsan Hakları Merkezi 12 Eylül 1980 Askeri Darbesinden sonra faaliyetlerine ara verecek ve 1990’lı yıllara kadar Türkiye üniversitelerinde insan hakları/hukuku eğitime dair akademik/kurumsal bir gelişme olmayacaktır.

Türkiye’de İnsan Hakları/Hukuku eğitimi açısından **ikinci tarihsel dönem**, 1990’ların ikinci yarısından 2010’ların başına kadar olan, AB uyum sürecine bağlı olarak Türkiye’nin zorunlu tutulduğu demokratikleşme adımlarının atılacağı dönemdir. Dönemin belirleyici unsuru, 1999 Aralık ayında Helsinki’de AB Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesinde Türkiye’nin adaylığının onaylanmasıdır. Ardından, 2001’de AB Konseyince imzalanan Katılım Ortaklığı Belgesi ile Türkiye’ye hayata geçirmesi gereken demokratikleşme adımları için ödevler verilmiş ve Türkiye bu ödevleri yerine getirmek için Ulusal Programını ve Takvimini aynı yıl AB’ye sunmuştur. Bu süreçte insan hakları alanında yapısal reformlar yapmak ve uygulamak üzere üniversitelerin desteğine gerek duyulmuştur. 1996’dan 2010’a kadar olan dönemde merkezi konumdaki 8 üniversitede insan hakları merkezleri kurulmuştur. Merkezlerin kurulduğu üniversitelerin, Türkiye’nin köklü kamu üniversiteleri olması, aynı zamanda AB uyum sürecinde insan hakları hukuku eğitiminin öneminin farkında olduğunu göstermektedir.

Bu çerçevede üniversitelerin kurdukları insan hakları ve insan hakları hukuku merkezleri idari ve mali olarak desteklenmiştir. Ayrıca bu merkezlerin insan hakları hukuku alanında yapacakları eğitim, araştırma, toplantı ve uygulama faaliyetleri AB fonları ile de

desteklenmiştir. Bu süreçte Türkiye'ye verilen demokratik reformları yapma ve hayata geçirme ödevini yerine getirdiğine dair izlenime, bu merkezlerin faaliyetleri de önemli bir katkı sağlamıştır. Nitekim 2004' de AB toplantısında Türkiye'nin demokratikleşme yönünde belli bir ilerleme kaydettiğine karar verilmiş ve 2005'te müzakerelerin başlaması yönündeki görüş benimsenmiştir. Aynı yıllarda bazı merkezler insan hakları/hukuku eğitiminde kurumsallaşmaya dair önemli adımlar atmışlardır. Bu merkezlerden bir bölümü temel/klasik insan hakları/hukuku eğitimi alanında önemli adımlar atarken, bazıları da kadın, toplumsal cinsiyet (LGBTIQ+ cinsiyet azınlıkları grupları), toplumsal risk grupları (çocuklar, yaşlılar, engelliler), etnik/kültürel azınlıklar, çevre/ekoloji ve kent hakları gibi alt /yeni nesil insan hakları/hukuku eğitiminde önemli adımlar atmışlardır.

Merkezlerin kurumsallaşma yönünde attıkları adımların başında insan hakları hukuku eğitimi için açılmasına öncülük ettikleri lisansüstü programlar gelmektedir. Diğer yandan bu araştırma kapsamında, kurumsallaşma ölçütleri olarak kabul ettiğimiz, süreklilik arz eden insan hakları hukuku eğitimi sertifika programları, yetişkin eğitimi programları, kamu kurum ve yöneticileri ve kolluk kuvvetlerine yönelik eğitim programları, şirketlere verilen eğitim programları, stajyer yargı mensuplarına yönelik eğitim programları ve çocuklara yönelik eğitim programları ile süreklilik arz eden kongre, konferans, seminer gibi toplantılarla, süreklilik arz eden yayın faaliyetleri ve Türkiye'de İnsan Hakları alanında faaliyet yapan sivil toplum örgütleriyle işbirlikleri yapmışlardır. Bunlara ek olarak merkez bünyesinde gerçekleştirilen ya da merkez tarafından desteklenerek gerçekleştirilen insan hakları alanında araştırma faaliyetleri de bu merkezlerin kurumsal kimliklerinin oluşmasında önemli göstergeler olmuştur.

1990'ların ikinci yarısında başlayan ve yaklaşık 15 yıllık süreçte 8 üniversitede daha kurulan insan hakları merkezi sayısı, aynı dönemde Türkiye'de kurulan yeni üniversitelerin toplam sayısına oranla son derecede sınırlı kalmıştır. Ancak bu sayısal yetersizliğe karşı merkezlerin birkaçı niteliksel açıdan Türkiye'de insan hakları/hukuku eğitiminin kurumsallaşmasına sistematik bir katkı sunmuştur. Bunların başında Ankara Üniversitesi, Hacettepe Üniversitesi, İstanbul Bilgi Üniversitesi ve Maltepe Üniversitesi ve Galatasaray Üniversitesi bünyesinde kurulan insan hakları araştırma ve uygulama merkezleri gelmektedir (Şekil 1).

Türkiye’de insan hakları hukuku eğitiminin kurumsallaşmasında önemli rolleri olan-olabilecek üniversitelerdeki insan hakları merkezlerine yenilerinin eklenmesinde 2010’dan 2014’e kadar bir durgunluk dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde Türkiye’de kamu ve vakıf üniversitelerinin sayılarındaki artışa karşı yeni bir insan hakları merkezi kurulmamıştır. 2014 - 2020 döneminde ise 4 eski insan hakları merkezi kapatılırken 7 üniversitede yeni insan hakları merkezi kurulmuştur. Bu 7 üniversiteden 6’sı 2010 yılından sonra kurulmuş yeni üniversitelerdir. Bunlardan 4’ü yeni kurulmuş kamu üniversiteleri (Malatya İnönü Üniversitesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul İbn Haldun Üniversitesi); 2’si yeni kurulmuş vakıf üniversitesi (İstanbul Gedik Üniversitesi ve Üsküdar Üniversitesi) ve biri de daha eski ve kurumsallaşmış bir vakıf üniversitesidir (Kadir Has Üniversitesi).

2011’den itibaren ise insan hakları/hukuku eğitiminin öne çıktığı ikinci dönemin yükselen ivme ve kurumsallaşma dinamiği kaybedilmeye başlanmıştır. Aşağıda seçilmiş merkez örneklerinin incelenmesinde görüleceği gibi bu ivme kaybı, Türkiye’nin AB üyeliği için gerekli dönüşümleri gerçekleştirme arzusunun kaybıyla doğrudan ilişkilidir. Bu dönemde çeşitli iç politik faktörlere ve uluslararası dinamiklere bağlı olarak değişen iktidar ve hegemonya ilişkileri Türkiye’de insan hakları/hukuku eğitiminin kurumsallaşma sürecinde de duraksamaya neden olmuştur. 1990’ların ikinci yarısından itibaren insan hakları/hukuku araştırma ve uygulama merkezlerinin AB hibeleri ile yürüttükleri insan hakları/hukuku araştırma ve uygulamalarını, insan hakları/hukuku eğitimi faaliyetlerini, bunlara bağlı olarak yapılan yayınlar ve açılan lisansüstü programlarını Kerem Altıparmak şöyle değerlendirmektedir:

“1990’larda Türkiye’de ilk kez hukuk alanında Avrupa Birliği projeleri yapılıyor. Yargı mensuplarına (savcılar), Emniyet mensuplarına ve kamu yöneticilerine insan hakları/hukuku eğitimleri veriliyor. Hatta ben de asistanken böyle bir eğitime gitmiştim. Eğitim sırasında kimse bir şey demeyip, ders arasında kaymakamların gelip bana “iyi de kardeşim, yani teröristlerin insan haklarını mı savunacağız?” tarzında şeyler söylediklerini hatırlıyorum. Biraz zorlama... aslında kimse inanmıyordu yaptığına, sanki öyle bir hava vardı. Bendeki izlenim 1990’lı yıllarda yapılan işlerin birçoğunda öyle bir hava vardı...” (Kerem Altıparmak, Ankara Üniversitesi İnsan Hakları Merkezi Müdürü, Mülakat Tarihi: 24.01.2021)

Ancak 1990’larda henüz yeterince sahici gelmeyen, sadece *proje* olarak görülen insan hakları/hukuku eğitimleri, 2000’lerden itibaren İstanbul Bilgi Üniversitesi, Hacettepe Üniversitesi, Maltepe Üniversitesi ve Ankara Üniversitesinin farklı yaklaşımlarla yürüttükleri faaliyetlerle toplumda karşılığını bulmaya başlayacaktır. Ioanna Kuçuradi’nin ifadesiyle, 90’ların sonlarında başlayan bu eğitimler sayesinde 2005 yılına gelindiğinde sorguda işkencenin önlenmesinde belli bir başarı elde edilecektir (2021). Bu süreci *Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi* kurucusu ve 20 yıl boyunca müdürlüğünü yapmış olan Turgut Tarhanlı ise şöyle değerlendirmektedir:

“2000’li yıllarda örneğin emniyet personeline yönelik insan hakları eğitiminde, özellikle de terörle mücadele, organize suçlar gibi dairelerin mensuplarının eğitiminde, başlangıçta insan hakları eğitiminden söz ederken genellikle donukluk, bir tepkisizlik hali sizi karşılıyor. O zaman büyük bir rüzgâr vardı, onu da belirtiyim. Türkiye Avrupa Birliği’ne tam üye adaylığını kazanmıştı biliyorsunuz 99’da. Dolayısıyla böyle bir rüzgâr çok kolaylaştırıcı oldu. Ben Ankara’ya gittim, Emniyet Genel Müdürüyle görüştüm, onlarla bir eğitim çalışmasını için. Adalet Bakanı’yla birkaç kez görüştüm. İletişimimiz gayet sorunsuzdu. Ama en az karşınızda böyle 50 kişi, 60 kişi varsa ve söyledikleriniz konusunda bir donukluk varsa orada taktik değiştirip onların da hakları üzerinden konuyu açıklamaya çalışmanın sonrasında bir anda sınıfın harekete geçtiğini, sorular sormaya başladıklarını, hatta kendi sosyal haklarıyla ilgili sorular sormaya başladıklarını, çalışma saatleriyle ilgili şikayetlerini dile getirmeye başladıklarını, yani bir iletişimin kurulmaya başladığını görüyorsunuz. Dolayısıyla, o zümreye yönelik olarak eğitim önemliydi...” (Turgut Tarhanlı, Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürü, Mülakat Tarihi: 04.02.2021)

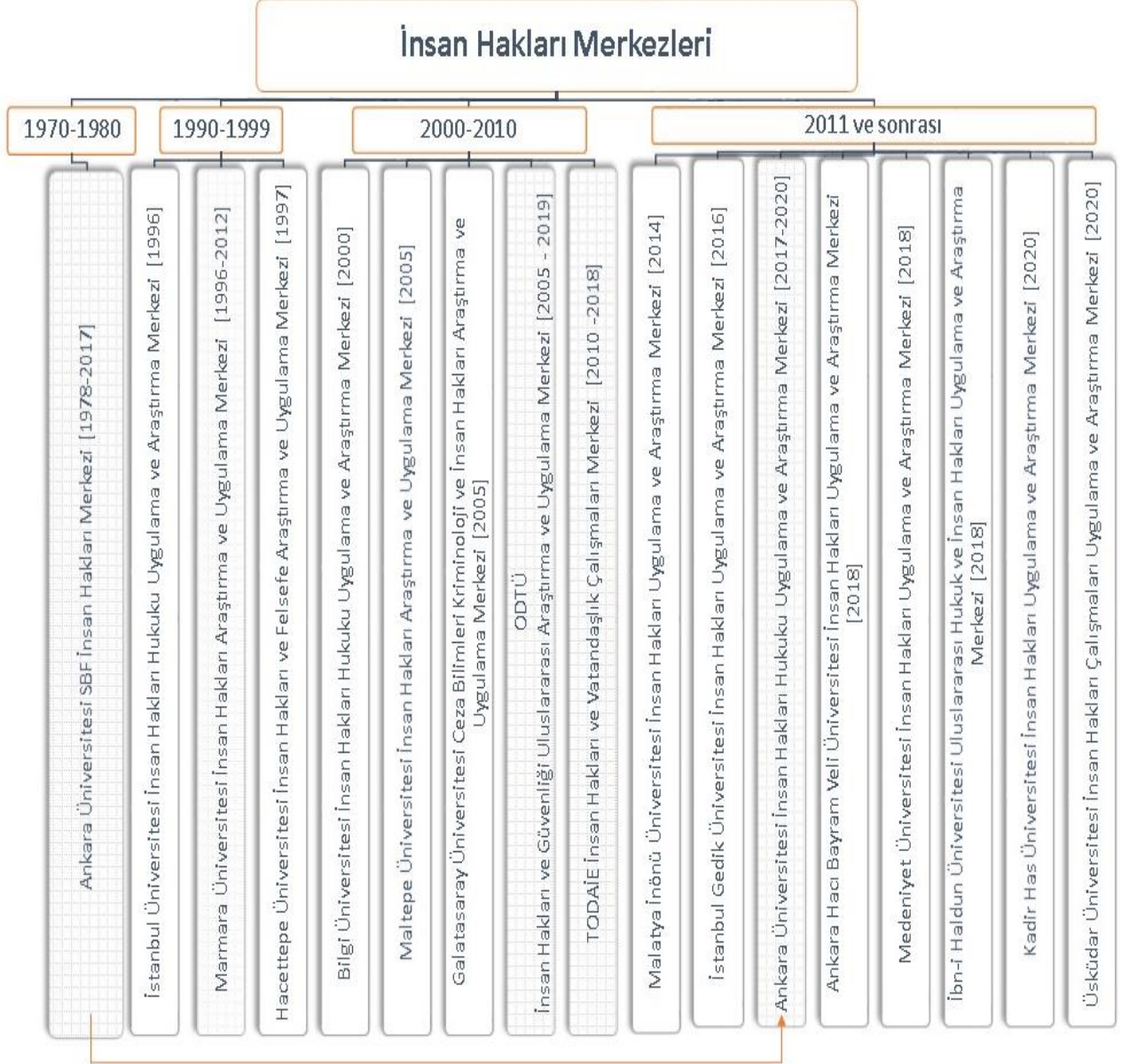
Ancak 2011’den itibaren değişen küresel ve ulusal siyasi konjonktüre ve AB üyelik sürecindeki duraksamaya da bağlı olarak bu eğitimlerin kurumsallaşma süreci de akamete uğramıştır. 2014’ten sonra kurulan insan hakları/hukuku uygulama ve araştırma merkezlerinin web sayfaları kurumsallaşma ölçütleri çerçevesinde içerik analizine tabi tutulduğunda ise bu yeni merkezlerde insan hakları/hukuku eğitimine dair faaliyet ve dinamizmin olmadığı görülmektedir. Ancak bunlar arasında 2020’de kurulan *Kadir Has Üniversitesi İnsan Hakları Uygulama ve Araştırma Merkezi*, merkez kurulmadan önce Hukuk Fakültesi bünyesinde sürdürülen *İnsan Hakları Kış Okulu* eğitim faaliyeti deneyimine sahiptir. Son 10 yıl içerisinde kurulan 7 merkez arasında alt insan hakları alanında toplumsal cinsiyet ve cinsiyet azınlıkları

konusundaki çalışmalarıyla öne çıkan, son derecede etkin bir Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Araştırmaları Merkezine sahip olan *Kadir Has Üniversitesinin İnsan Hakları Uygulama ve Araştırma Merkezi*, vakıf üniversiteleri bünyesinde kurulan beşinci merkez olarak yerini almıştır.

1978 yılından 2000 yılına kadar üniversitelerde kurulmuş olan 16 insan hakları merkezinin 5'i vakıf üniversitelerinde 11'i kamu üniversitelerinde kurulmuştur. (Şekil 1)¹². Güncel olarak aktif durumda olan 12 insan hakları merkezinin 9'u İstanbul, 2'si Ankara'daki üniversitelerde ve biri de Malatya İnönü Üniversitesindedir. Türkiye'deki 207 üniversitenin 125'inin bulunduğu diğer illerde üniversitelerin insan hakları merkezleri yoktur. Türkiye'de insan hakları/hukuku eğitiminin temel kurumsallaşma göstergelerinden biri olarak ele alınan üniversitelerin içinde müstakil ve uzmanlaşmış birimlerin sayısal varlığı açısından bakıldığında Türkiye Yükseköğretim Sisteminde kurumsallaşmış bir insan hakları/hukuku eğitiminden söz etmek mümkün değildir. Ancak var olan merkezler niteliksel açıdan belirli kurumsallaşma göstergeleriyle analiz edildiğinde kurumsallaşmaya dair az da olsa bir gelişme tablosu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu çalışmanın üçüncü kısmında ele alınacak olan kadın/toplumsal cinsiyet çalışmaları/araştırmaları merkezlerinin sayısal ve niteliksel gelişimi, alt insan hakları/hukuku eğitimine dair daha güçlü bir ivmenin varlığını göstermesi açısından umut vericidir.

¹² Şekil 1'de yer alan merkezler Türkiye'deki üniversitelerde kurulmuş tüm İnsan Hakları Merkezlerini içermektedir. Bunlardan; Ankara Üniversitesi İnsan Hakları Merkezi (1978) 2017 yılında yönetmelik değişikliği ile İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi halini almış ve 2020 yılı itibarıyla YÖK'ün web sayfasında aktif-açık merkez olarak yer olarak almamaktadır. Marmara Üniversitesi İnsan Hakları Merkezi (2008) 2012 yılında, ODTÜ İnsan Hakları ve Güvenliği Uluslararası Uygulama ve Araştırma Merkezi (2005) 2019 yılında, TODAİE İnsan Hakları ve Vatandaşlık Çalışmaları Merkezi (2010) 2018 yılında kapanmıştır.

Şekil 1: 1978-2020 Yılları Arasında Kurulan İnsan Hakları/Hukuku Araştırma Uygulama Merkezleri

İnsan Hakları /Hukuku Eğitiminde Bir Kurumsallaşma Göstergesi Olarak İnsan Hakları/Hukuku Lisansüstü Programları

Çalışma kapsamında faal olan insan hakları merkezlerinin web sayfaları ve kapanmış merkezlerin de ulaşılabilen arşivleri incelendiğinde, bugüne kadar kurulmuş 16 insan hakları/hukuku-eğitimi araştırma/uygulama merkezinin dördünde, bu çalışma kapsamında kurumsallaşma göstergeleri olarak aldığımız unsurların bulunduğu görülmüştür. Bunlardan biri 2017 yılında kapatılmış olan AÜ/SBF bünyesindeki *Ankara Üniversitesi İnsan Hakları Merkezi* (1978), diğer üçü ise halen faaliyette olan *Hacettepe Üniversitesi* (1997), *Bilgi Üniversitesi* (2000) ve *Maltepe Üniversitesi* (2005) bünyelerinde kurulmuş merkezlerdir. Bu merkezler siyasi konjonktüre bağlı olarak yükselen ve düşen, dalgalı bir seyir izlese de farklı düzeylerde kurumsallaşma göstergelerine sahiptirler.

İnsan hakları hukuku eğitiminde 12 Eylül 1980 Askeri Darbesinin yarattığı gerilemeden sonra 1990'ların ortalarından itibaren tekrar yükselmeye başlayan dalga 2000'ler boyunca devam ederek bir kurumsallaşma eğilimi başlatmıştır. Bu yıllarda özellikle yukarıda sözü edilen dört üniversitede insan hakları/hukuku eğitimi alanında uzmanlaşma yaratacak bir kurumsallaşmadan söz edilebilir. Hatta 2011'den itibaren insan hakları/hukuku eğitiminde yaşanan durağanlaşma ve 2016'dan sonraki belirgin kesintiye rağmen bu dört merkezden üçü insan hakları hukuku alanında lisans üstü programlarına devam eden, temsil niteliği yüksek kurumlar olarak varlıklarını sürdürmektedirler.

Bu dört merkez arasında *AÜ/SBF İnsan Hakları Merkezi* 2017'da kapatılmış, diğer üçü ise özellikle 2016'dan itibaren, insan hakları/hukuku eğitime yönelik faaliyetlerinde aksiyonel eğitim, çalışma, araştırma ve toplantılardan çok, lisansüstü öğretim ve yayın faaliyetlerine ağırlık verdikleri izlenmektedir. Ancak yine de belirli bir kurumsallaşma düzeyine gelmiş bu dört insan hakları merkezinin Türkiye'de insan hakları/hukuku eğitiminde dar bir alanda ama derinlemesine bir uzmanlaşma alanı yaratabildiğini söylemek mümkündür. Bu tespite iki temel göstergeye dair veriler taranarak ulaşılmıştır. Eğitim kapasitesi ve diğer tüm faaliyetlerdeki devamlılık temel göstergelerine dair veriler web sayfalarından elde edilmiştir. Web sayfalarında, eğitim, yayın, toplantı, araştırma, ulusal ve uluslararası iş birliklerine dair faaliyetleri ile bunların sürekliliği taranmıştır. Bu taramalar sonucunda insan hakları/hukuku

alanında lisansüstü programa sahip 7 üniversiteden 3 merkez örnek olarak seçilmiştir. Bu 3 merkezin bir yandan web sayfaları taranarak diğer yandan da kurucu ve geliştirici aktörleriyle yapılan mülakatlarla kurumsallaşma deneyimlerine dair niteliksel bir veri elde edilmiştir.

İnsan Hakları/Hukuku Lisansüstü Programlarında Kurumsallaşmış Örnekler

Araştırma kapsamında incelenen insan hakları/hukuku merkezlerinin kurumsallaşma düzeyini göstermesi açısından en önemli göstergenin, merkezle bağlantılı olarak kurulan, insan hakları/hukukuna dair akademik uzmanlaşma yaratacak bir lisansüstü eğitiminin varlığı olduğu anlaşılmıştır. Bir üniversite bünyesinde kurulmuş olan insan hakları/hukuku araştırma/uygulama merkezi o üniversitede bir insan hakları/hukuku lisansüstü programının açılmasına öncülük edebilecek güçte ise, bu programı yürütecek uzman kadrolar o merkez sayesinde bir araya gelebiliyorsa ve program sürekliliğini sağlayabiliyorsa bir kurumsallaşmadan söz etmek mümkündür.

Bu gösterge ile bakıldığında insan hakları/hukuku merkezi öncülüğünde kurulan bir lisans üstü programın varlığı, bu programı sürdürecektir yeterli akademik kadronun varlığı ve programın sürekliliği olan 4 üniversite öne çıkmaktadır. Bunlar Hacettepe, İstanbul Bilgi, Maltepe ve Ankara Üniversiteleridir. *Hacettepe Üniversitesi İnsan Hakları ve Felsefesi Araştırma ve Uygulama Merkezi* öncülüğünde 1999 yılında *insan hakları anabilim dalı* kurularak tezsiz yüksek lisans ve doktora programları açılmış; *Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Araştırma ve Uygulama Merkezi* ile Hukuk Fakültesinin öncülüğünde 2001 yılında insan hakları anabilim dalı kurularak yüksek lisans ve doktora programları açılmış; *Ankara Üniversitesi İnsan Hakları Merkezi* öncülüğünde 2010 yılında insan hakları anabilim dalı kurularak yüksek lisans programı açılmış ve *Maltepe Üniversitesi İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi* öncülüğünde kurulan anabilim dalı altında 2008 yılında tezli ve tezsiz iki yüksek lisans programı açılmıştır. Bu dört üniversitenin dışında insan hakları hukuku anabilim dalına bağlı tezli ve tezsiz yüksek lisans programı olan Dokuz Eylül Üniversitesi, Galatasaray Üniversitesi ve MEF Üniversitesinin lisansüstü programlarına dair web sayfaları bulunmamakta ve görünürlükleri son derecede sınırlı kalmaktadır. Örneğin *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi ve Hukuk Araştırmaları Merkezi'nin* Raoul Wallenberg Enstitüsü ile iş birliği içinde 2015 yılında yapmış oldukları *İnsan Hakları Hukuku Eğitimi Programına* dair Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesinin web

sayfasındaki sınırlı bir not dışında bir bilgi yoktur¹³. *Galatasaray Üniversitesi İnsan Hakları Yüksek Lisans Programı* son üç yıldır öğrenci almamakta, MEF Üniversitesi ise henüz yapılanmaktadır. Diğer yandan bazı üniversitelerin hukuk fakültelerinde insan hakları hukuku anabilim dalının varlığına karşın lisansüstü programları yoktur¹⁴. Bu nedenle araştırmada, Türkiye’de insan hakları/hukuku eğitiminin kurumsallaşması bu üç merkezin deneyimi üzerinden anlaşılmalı çalışılmıştır. Bunlar insan hakları/hukuku lisansüstü programlarını başlattıkları tarih sırasına göre İstanbul Bilgi Üniversitesi, Maltepe Üniversitesi ve 2017’de kapatılmış olan Ankara Üniversitesi bünyelerinde kurulmuş merkezlerdir. Bu üç merkezin kurucu ve geliştirici aktörleri insan hakları/hukuku eğitimi alanında kurumsallaşma çabalarını ve bu alanda uzman kadroların yetişeceği lisansüstü programlarının kuruluş deneyimlerini şöyle aktarmaktadırlar:

“Biz bunu kıralım dedik!

...Biz 2001 yılında Bilgi Hukuk Fakültesinde bir yüksek lisans programı girişiminde bulunmuştuk. 2001 yılında daha doğrusu 2000’de üniversitenin kuruluşunun 5. yılı gibi, yani sonuçta daha çok yeniydi. Fakat fakültede ilk mezunlarını vermişti. Artık bir lisansüstü programa da geçebilecek olgunluğa eriştiğini düşünüyorduk. Eğitim formasyonu itibarıyla ne yapalım dedik. Bilmiyorum Türkiye’deki hukuk yüksek lisans programlarına aşına mısınız? Ama genelde hep kamu hukuku yüksek lisans ya da doktora programı ya da özel hukuk doktora ve yüksek lisans programı olarak açılır. Kamu hukukundan kasıt işte siyaset bilimi ile daha yakın siyasi düşünceler, anayasaya hukuku gibi. Özel hukuk daha ticari alanla piyasa odaklı hukuk gibidir. Biz bunu kıralım dedik.

¹³ “Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Araştırmaları Merkezi, Raoul Wallenberg Institute işbirliğiyle düzenlenen “İnsan Hakları Hukuku Eğitim Programı”, Raoul Wallenberg İnsan Hakları Enstitüsü Araştırma, Akademik Eğitim, Yayınlar ve Kütüphane Bölümü Başkanı Christina Johnsson, “Eğitim Hakkı, Sağlık Hakkı, Sosyal Güvenlik Hakkı” konularında, 28-29 Kasım 2013 tarihlerinde; Raoul Wallenberg İnsan Hakları Enstitüsü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Miriam Estrada-Castillo, “21. Yüzyılda İnsan Haklarına İlişkin Yeni Sorunlar”, “İnsan Ticareti ve Göçmen Kaçakçılığı”, “Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesi”, “Çocukların Suçtan Korunması” konularında, 11-12 Aralık 2013 tarihleri arasında, DEÜ Hukuk Fakültesi Osman Ertörer Konferans Salonunda sunum yapmışlardır”. 01-09-2015 / <https://hukuk.deu.edu.tr/events-page/insan-haklari-hukuku-egitim-programi/>

¹⁴ 1990’ların ikinci yarısından itibaren Türkiye’nin AB’ye üyelik adaylığı başvuru sürecinin yeniden canlanmasıyla 1995’te Millî Eğitim Bakanlığı ile İnsan Haklarından Sorumlu Devlet Bakanlığı *İnsan Hakları Eğitimi Protokolü* başlığıyla bir protokol hazırlamışlardır. Bu protokolde Türkiye’deki eğitim müfredatlarına insan hakları konusunun dahil edilmesine dair düzenlemeler önerilmektedir. Bu öneriler arasında üniversitelerin sosyal bilimler enstitülerinde insan hakları anabilim dalları kurularak bu alanda lisansüstü programları açılması hedeflenmiştir (Gülmez, 1996, 226-228).

Bugünün dünyasında da bu disiplinler çok iç içe geçmiş vaziyetler. Bunu nasıl kırabiliriz? İki temel kavram bizim için cazip gözüktü. 2001 yılında birincisi ekonomiydi. İkincisi insan hakları hukukuydu. Dolayısıyla biz bu iki alanda master programları açtık. Bunlar bu alanlardaki dersleri yoğunluklu içeriyordu. Türkiye'de ilkti. Tabi Hacettepe'de vardı ama onlarınki hukuk değildi. Onların felsefede insan hakları şeklinde doktora ve master programları vardı. Daha önceden vardı ama o felsefe programı olarak. Hukukta yoktu. O gün bugündür de bir şey daha var. Biz bu programlara sadece hukuk öğrencilerinin değil başka alanlardan da öğrencilerin başvurularının uygunluğunu kabul ettik. Disiplinler arası bakışın sınıf içi tartışmalara değerli katkıları oldu. Ancak şöyle bir fark da gözetildi. Çünkü YÖK ve diğer hukuk fakülteleri de buna pek yakın durmuyorlardı. Ama bu bir zafiyete dönüşmemesi için hukuk masteri değil onlar için MA oldu. Aynı dersleri alıyorlar herhangi bir farklılık gözetmiyoruz. Ama diplomada bir farklılık var. Çünkü bazı kötüye kullanma olabilir diye. Hukuk diplomam var benim gibi. Olmadı ama olabilir düşüncesiyle temkinli davranmak istedik. Program bu yıla kadar varlığını büyük bir ilgiyle sürdürüyor birçok üniversiteden vakıf veya devlet üniversitelerinden öğrencilerimiz var. Kendi öğrencilerimiz de var ama tabii büyük bir ilgi ile yürüttük. Akademik kadroların çoğunluğu bizdendi, farklı fakültelerden gelenler oldu ama ağırlıklı bizim kendi kadrolarımız...” (Turgut Tarhanlı, Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürü, Mülakat Tarihi: 04.02.2021)

“Merkez Yüksek Lisans ve Doktora Programlarını başlatmak üzere kuruldu.

Bu merkezi başka çalışmaların yanında, daha önce Hacettepe Üniversitesinde kurduğum İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezinde yürütmeye başladığımız Yüksek Lisans ve Doktora programlarının benzerlerini burada da yürütmek için kuruldu...” (Ioanna Kuçuradi, Maltepe Üniversitesi İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürü, 20.02.2021 Tarihli yazılı mülakat)

Kuçuradi Maltepe Üniversitesinde kurulan *İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezinin* kuruluş amacını doğrudan bu alanda uzmanlaşma yaratmaya yönelik lisansüstü eğitim-öğretim faaliyeti ile ilişkilendirmektedir. Kuçuradi'ye göre bu eğitimler sayesinde, Türkiye'de ve dünyada olan bitenlere insan hakları perspektifinden bakan insanların sayısı artacak, bu perspektifin yayılması ve yasalar yapılırken ve uygulanırken açık kavranılmış insan haklarının temel alınmasına katkı sağlanacaktır. Kuçuradi 1980'lerin başlarından itibaren insan hakları eğitimini felsefe lisans ve lisansüstü eğitiminde merkezi bir konuma yerleştirmiştir. 1998-2005 yılları arasında insan hakları/hukuku eğitimi konusunda önemli eğitim faaliyetleri yapan Hacettepe Üniversitesinde *İnsan Hakları ve Felsefesi Uygulama ve Araştırma Merkez'ini*

kurmuş, ardından insan hakları anabilim dalının kurulması ile birlikte yüksek lisans ve doktora programlarını başlatmıştır. Hacettepe'deki bilgi ve deneyimini 2005'te Maltepe Üniversitesi bünyesinde kurduğu *İnsan Hakları Uygulama ve Araştırma Merkezine* taşıyarak kurumsallaşmada en önemli göstergelerden biri olan lisansüstü programları başlatmıştır.

“Sadece sivil toplum örgütlerinden değil, Ankara kamu personeli geliyordu programınıza...”

...Şöyle bir durum vardı aslında çok amorf bir yapı. Merkez var (İnsan Hakları Merkezi), bir de insan hakları bilim dalı var. İnsan hakları anabilim dalı, lisans programında hukuk bilimleri anabilim dalının altında bir bilim dalıdır. Onun kadrosuna sadece 3 kişi vardı. Ama yüksek lisans programında 20'ye yakın hoca vardı. (Ankara Üniversitesi İnsan Hakları Yüksek Lisans programına) ülkeden öğrenci doldu. Her zaman çok yoğun bir ilgi oldu program. Bir tanesi Ankara'da çok alternatifi yoktu. Onun için biz hiçbir zaman kontenjan doldu mu diye bir şey yaşamadık. Bu kadar çok öğrenci arasından seçimi nasıl yapacağız diye bir sorumuz vardı. Biz mülakat yapıyorduk. Mülakatta da bir soru soruyorum. Ama jüri 3 farklı disiplin üyesinden oluşuyordu. Her zaman ve ağırlıklı olarak bir siyaset bilimi, bir hukukçu, bir uluslararası ilişkiler bulunduruyorduk genelde. Dağılım hem öğrenci profili hem başvuru profili de gerçekten disiplinler arası oluyor. Ama mümkün olduğunca programın amacının korumaya çalıştık. Hiç yapamadığımız, hedeflediğimiz ama yapamadığımız bir şey var. Tezliydi bizim yüksek lisans programı. Bir noktadan sonra şunu fark ettik. Bize çok fazla çalışan insan geliyor. Yüksek lisans öğrenci profilinde o çok kritik, belirleyici bir şey. Herkes tezi yazıp bitiremiyor. Hatta bir kısmı biz ayrıldıktan sonra devredilen programı bitirmek zorunda kalıyor. Bir kısmı küstü. Okula küstü bizim ayrılmamızdan dolayı devam etmedi. Hiç başlatamadığımız bir lisansüstü tezsiz program. Ama işte onu hayata geçiremedik. Şöyle düşünmüştük, biz öğrencilerin tamamını tezsiz olarak alalım. Program içinden yazma kapasitesine göre tezliye aktaralım ve onun üstüne de doktora programı inşa edelim. Gerçekleşemedi ne yazık ki!

Öğrenciler arasında insan hakları örgütlerinden gelenler vardı ama çok sayıda da Anayasa Mahkemesi raportör yardımcısı vardı. Yani kendileri insan hakları kararını izliyorlar mı? O yüzden bizde yüksek lisans yapmak istiyorlardı. Başbakanlık İnsan Hakları Kurumu'ndan. Şimdiki adı İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu. Oranın raportör yardımcıları, uzman yardımcıları vardı. Bir iki tane yine diğer alanlarda çalışan hakim, savcı vardı. İçişleri Bakanlığı, Göç İdaresinden, mülteci meselesine çözüm arayan... Sadece sivil toplum örgütlerinden değil, Ankara kamu personeli geliyordu programınıza. O arkadaşlar için biraz nefes almak gibi oluyordu bizim program. Biz biraz olsun yine de üsttekilere etkide bulunmak önemli herhalde bunların burada yüksek lisans yapması diye düşünüyorduk.” (Kerem Altıparmak, Ankara Üniversitesi İnsan Hakları Merkezi Müdürü, Mülakat Tarihi: 24.01.2021)

İnsan Hakları /Hukuku Eğitimi ve Lisansüstü Programlarında Üç Farklı Yaklaşımı

Bu araştırma kapsamında kurumsallaşmış örnekler olarak seçilen üç merkezin öncülüğünde açılan lisansüstü programlarına talebin Türkiye’de insan hakları/hukuku alanında akademik kariyer yapmak isteyenlerden, bu alandaki sivil toplum örgütlerinin mensuplarından ve devlet bürokrasisinden geldiği görülmektedir. Ancak bu üç merkezin insan hakları/hukuku eğitiminin niteliği ve hedef kitlesi konusunda üç farklı yaklaşımı vardır.

Birinci yaklaşım: “İnsan hakları eğitimi sadece hukuk değil aynı zamanda bir etik eğitimi olmalıdır”

Bu yaklaşımı temsil eden iki merkez, *Hacettepe Üniversitesi İnsan Hakları ve Felsefesi Araştırma ve Uygulama Merkezi* ile *Maltepe Üniversitesi İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezidir*. Her iki merkezin de kurucusu olan felsefeci Ioanna Kuçuradi, yaygın anlayış olan insan haklarının kişiyi devlete karşı korumak için olduğu yaklaşımını benimsemez. Bir başka deyişle insan hakları eğitiminin genellikle bir hukuk eğitimi olarak, insan haklar belgelerini ve koruma mekanizmalarını öğretmek üzere verilmesini eleştirir. İnsan haklarının kişiye devlete karşı korumak amacı ve sadece “muamele görme” ilkeleri olarak değil aynı zamanda “muamele etme” ilkeleri (etik ilkeler) olarak görülmesi gerektiğini savunur (Kuçuradi, 2009)¹⁵. Bu yaklaşıma göre, insan hakları eğitimi sadece bir hukuk eğitimi değil, aynı zamanda etik ilkelerin öğretilmesi eğitimidir. Bu nedenle insan hakları lisansüstü programları bu felsefe ile planlanmalı, bu eğitimleri verecek akademik/uzman kadrolar bu felsefe ile yetiştirmelidir. Bu yaklaşıma göre insan hakları eğitiminin hedef kitlesi içinde “muamele edenler” önemli bir gruptur. Bu yaklaşım ilk defa *Hacettepe Üniversitesi İnsan Hakları ve Felsefesi Araştırma ve Uygulama Merkezinde* benimsenmiş ve 1990’ların ortalarından itibaren bu yönde pek çok eğitim çalışması yapılmıştır. Bu eğitim çalışmalarını yapacak uzman kadrolar da bu merkezin öncülüğünde kurulan insan hakları anabilim dalı altında açılan lisansüstü programlarında

¹⁵ Ioanna Kuçuradi’nin 10 Aralık 2009 Tarihinde Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonunun İnsan Hakları Günü vesilesi ile düzenlediği toplantıda yapılan konuşma.

<https://www.maltepe.edu.tr/insanhaklari/tr/prof-dr-i%CC%87oanna-kucuradinin-turkiye-i%CC%87nsan-haklari-kurumu-baslikli-degerlendirmesi>

yetiştirilmiştir. Bu yaklaşım daha sonra Kuçuradi'nin Maltepe Üniversitesine geçişi ile birlikte orada da devam etmiştir.

İkinci Yaklaşım: “İnsan hakları eğitimi, hukuk alanında ama diğer disiplinlerden beslenen bağımsız bir insan hakları hukuku içinde...”

1990'ların ikinci yarısından itibaren Türkiye'nin AB Aday üyeliğine bağlı olarak ilerleme kaydetmesi gereken alanlardan biri olarak kabul edilen insan hakları alanında gelişme sağlamak üzere devletin akademiden talep ettiği destekte hukuk fakülteleri öne çıkmıştır. İnsan hakları eğitimi alanındaki yaygın yaklaşım, insan hakları konusundaki ilerlemelerin yasal düzenlemelerle sağlanabileceği ve bunun da ancak hukuk eğitimi ile mümkün olabileceği yönündedir. Bu nedenle asıl görev hukuk fakültelerine ya da hukuk disiplini altında kurulacak insan hakları merkezler ve insan hakları anabilim dallarına düşmektedir. Bu perspektifle kurulan ve kurumsallaşma yönünde önemli gelişme kaydeden *İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Araştırma ve Uygulama Merkezi* bu yaklaşımın en önemli temsilcisidir. Merkezin kurucusu olan ve 20 yıl boyunca müdürlüğünü yapan hukukçu Turgut Tarhanlı merkezin kuruluşundaki temel dinamiğin Türkiye'nin AB üyeliği için insan hakları alanında ilerleme kaydetmeye yönelik iradesi olduğundan bahsetmektedir (2021). Bu ilerlemenin anayasa ve yasalarda insan hakları hukuku çerçevesinde yapılacak reform niteliğindeki yeni düzenlemelerle sağlanacağı görüşü hakimdir. Aynı zamanda Kuçuradi'nin yeterli bulmadığı genel insan hakları yaklaşımına uygun olarak da vatandaşı/bireyi devlete karşı koruyacak düzenlemeler ve eğitimler yoluyla, “muamele edenlere” insan hakları hukuku içinde davranmayı öğretmek amaçlanmaktadır. Bu kapsamda özellikle Emniyet ve Yargı mensuplarına insan hakları hukuku eğitimi verilmesi İçişleri Bakanlığı, Adalet Bakanlığı, İnsan Hakları Kurumu, valilikler ve kaymakamlıklarla yapılan protokollere bağlı olarak bu eğitimler verilmektedir. Bu eğitimlerin yaygınlaşması için bu konuda eğitim verebilecek uzman kadro ihtiyacı da Bilgi Üniversitesi Hukuk Fakültesi ve *İnsan Hakları Hukuku Araştırma ve Uygulama Merkezinin* iş birliği ile kurulan insan hakları anabilim dalı altında açılan lisansüstü programların mezunlarından sağlanacaktır. Bu programlar aynı zamanda yukarıda sözü edilen “muamele eden” kesimlere de insan hakları hukuku konusunda uzmanlık eğitimi/diploma verecektir. *İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Araştırma ve Uygulama Merkezinde*, diğer disiplinlerden beslense de insan hakları eğitiminin esas olarak hukuk disiplininin insan hakları hukuku alt başlığı içinde verilmesi yaklaşımı benimsemiştir.

Üçüncü yaklaşım: “Mağdurların hak arayışlarına destek olacak bir insan hakları eğitimi yaklaşımı”

Yukarıdaki iki farklı insan hakları eğitimi yaklaşımını belli oranlarda içeren ama asıl hedef kitlenin, devlet kurumları, emniyet mensupları, yargı mensupları değil, mağdurların olduğu bir yaklaşım *Ankara Üniversitesi İnsan Hakları Merkezinde* uygulamaya koyulmuştur. Merkezin kapatıldığı 2017 yılına kadar müdürlüğünü yapan hukukçu Kerem Altıparmak bu yaklaşımı nasıl hayata geçirdiklerini şöyle açıklamaktadır:

“Sivil toplum kuruluşlarını bir çağrıda bulundum. O dönem İHD, Mazlum-der, TİHV, Uluslararası af Örgütü yeni yeni yapılıyor. Hepsini toplantıya çağırdık onlara dedik ki; biz bir sivil toplum örgütü değiliz onun için sizin yaptığınızı yapamayız. Ama şuna inanıyoruz bizim sizin bilginize, deneyimimize ihtiyacımız var. Hatta o toplantıda birisi yüksek lisans programı oluşturmayı önerdi. STK temsilcilerinden biri dedi ki, bizim üyelerimizin çoğu üniversite mezunu değil, olanlar da sizin istediğiniz puanları alamaz Herkesin erişebileceği bir eğitim programı sağlamayı düşünseniz dediler... Biz insan hakları eğitimi, onu ihlal eden aktörlerle değil ihlal edildiğini iddia eden aktörlerle birlikte yapılması gerektiğini düşündük.” (Kerem Altıparmak, *Ankara Üniversitesi İnsan Hakları Merkezi* Müdürü, Mülakat Tarihi: 24.01.2021)

2000’li yıllarda insan hakları alanında çalışan sivil toplum örgütlerinin üyeleri doğrudan kendilerine yönelik bir eğitimi talep etmektedirler. Bu çerçevede *Ankara Üniversitesi İnsan Hakları Merkezi* önce İnsan Hakları Yaz Okulları yaparak Türkiye’de temel insan hakları problemleri ile ilgili hem akademisyenlerin hem de sivil toplum kuruluşu üyelerinin bir araya getirmiştir. Sadece insan hakları örgütlerinin değil insan hakları alanında çalışmak isteyen herkesin katılabildiği İnsan Hakları Yaz Okulları 5 kez yapılabilmektedir. Türkiye’de 2000’li yıllarda üniversitelerin insan hakları merkezlerine, insan hakları/hukuku eğitimi için aktarılan kaynaklar daha çok “muamele eden” in eğitimi için kullanılırken, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi bünyesindeki merkezin eğitim faaliyetleri “muamele görenler ve onların haklarını savunacak olanlara” yönelik oluşturmuştur. Bu nedenle 1990’ların ikinci yarısından 2015 askeri darbe girişimine kadar olan dönemde insan hakları lisansüstü programlarında verilen eğitimin niteliğini bu üç farklı yaklaşım belirlemiştir. Bu üç farklı yaklaşımın üç temsilcisinin deneyimlerinin kayıt altına alındığı mülakatların kelime bulutu olarak analizinde ise ortak amaca karşın yaklaşımların farklılığı açıkça izlenmektedir. (Şekil 2,3,4)

Şekil 2: Ioanna Kuçuradi ile yapılan yazılı mülakatın kelime bulutu

Şekil 3: Turgut Tarhanlı ile yapılan sözlü mülakatın kelime bulutu

Şekil 4: Kerem Altıparmak'la yapılan sözlü mülakatın kelime bulutu

2021 yılı itibariyle Türkiye Yükseköğretim sisteminde insan hakları/hukuku lisansüstü programlarına öğrenci almaya devam eden sadece üç üniversite kalmıştır. Bunlar Hacettepe, Maltepe ve Bilgi Üniversiteleridir. Ankara Üniversitesi İnsan Hakları Yüksek Lisans Programına 2016 yılından beri kontenjan verilmemektedir. İnsan hakları yüksek lisans programına sahip olmalarına rağmen Galatasaray Üniversitesi ve Dokuz Eylül Üniversitesi de son 3 yıldır öğrenci almamaktadırlar. Bu durum sayısal olarak Türkiye’de Yükseköğretim Sisteminde kurumsallaşmış bir insan hakları/hukuku eğitiminden söz etmenin mümkün olmadığını göstermektedir. Ancak niteliksel açıdan bakıldığında insan hakları/hukuku eğitiminde kurumsallaşmış az sayıda üniversitenin bu alanda varlığını sürdürmesi sistemsel değil ama kişisel/kurumsal çabaların dar bir alanda derinlemesine bir kurumsallaşmanın olabileceğini göstermesi açısından önemlidir.

BÖLÜM 3

Alt-İnsan Hakları/Hukuku Eğitimi Alanında Müstakilleşme ve Kurumsallaşma

Kadın/Toplumsal Cinsiyet Araştırma ve Uygulama Merkezleri

Proje kapsamında Türkiye Yükseköğretim Sisteminde insan hakları eğitiminin kurumsallaşma süreci ve düzeyini analiz edebilmek açısından sayısal ve niteliksel incelemeye tabi tutulan diğer bir merkez türü kadın araştırmaları merkezleridir¹⁶. Kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda çalışmalar yapmak üzere kurulan bu merkezler, yeni nesil insan hakları/alt insan hakları alanında faaliyet gösteren merkezler (kültür, ekoloji, kent hakkı, vd.) arasında en

¹⁶ Türkiye yükseköğretim kurumlarında kadın araştırmaları merkezlerinin kuruluşunda 2000’lerden itibaren ve özellikle 2015’ten sonra görülen çarpıcı sayısal artış araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bu alanda kapsamlı bir çalışma, *Türkiye’deki Üniversitelerin Kadın Araştırmaları Merkezleri Profili Araştırması* başlığı ile 2018 yılında *Electronic Journal of Social Sciences*’da (Güz -2018 Cilt:17 Sayı:68 ,1527-1547) yayınlanmıştır. Makalenin yazarları Savaş, Ertan ve Yol tarafından 2017 yılında üniversitelerdeki tüm kadın araştırmaları merkezlerine bir soru kâğıdı gönderilmiş ve merkez müdürlüklerinden bu soruların cevapları istenmiştir. Yöntemsel çerçeve açısından bu araştırmada kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği alt-insan hakları alanındaki kurumsallaşmadan çok merkezlerin etkinlik düzeylerinin ölçülmesi hedeflenmiştir.

yüksek sayıda ve en yaygın merkezlerdir. Bu nedenle alt-insan hakları/hukuku eğitiminin kurumsallaşmasında örnek olarak bu merkezler araştırma kapsamına alınmıştır.

YÖK istatistiklerinin taranması yoluyla ulaşılan kadın araştırmaları merkezlerinin sayısal analizinde YÖK'ün Ekim 2020 tarihindeki güncel ham verisi kullanılmıştır. Niteliksel analizde ise bir yandan Türkiye'deki 109 üniversitede farklı isimlerle kurulmuş olan kadın araştırmaları merkezlerinin web sayfaları, diğer yandan ise bu üniversitelerdeki kadın araştırmaları anabilim dalları altında açılmış lisansüstü programları taranmıştır. Bu analizlere bağlı olarak Türkiye'nin ilk kadın araştırmaları merkezinin kurumsallaşma deneyimine tanıklık etmiş ve uzun süre merkez müdürlüğünü yapmış olan Sevgi Uçan Çubukçu'nun tanıklığına başvurulmuş bir mülakat gerçekleştirilmiştir.

Kadın/toplumsal cinsiyet araştırma/uygulama merkezler öncelikle üç kategoride sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmada, merkezlerin kuruluş amaç ve hedefinin en iyi göstergesi olan isim analizi yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda isimlerindeki baskın hedef kitleyi temsil eden "kadın", "toplumsal cinsiyet", kadın ve toplumsal cinsiyet" ve "kadın ve aile" sözcük ve sözcük kümelerine göre 3 tür merkezden söz etmek mümkündür.

- Kadın Çalışmaları/Araştırma/Uygulama Merkezleri
- Toplumsal Cinsiyet (ve kadın) Çalışmaları/Araştırma/ Uygulama Merkezleri
- Kadın ve Aile Çalışmaları/Araştırma /Uygulama Merkezleri

Bu kategoriler kurulan merkezin hedef kitlesini ve çalışma odaklarını göstermesi açısından önemlidir. Merkezler önce bu kategorilere göre sayısal olarak analiz edilmiş ve ardından web sayfaları taranarak Türkiye üniversitelerinin kadın ve toplumsal cinsiyet alt insan hakları alanındaki uzmanlaşma ve kurumsallaşma düzeyi anlaşılmaya çalışılmıştır. Önceki bölümde genel insan hakları/hukuku eğitimindeki kurumsallaşma göstergelerinden en önemlisi olarak ele alınan bu alanlardaki lisansüstü öğretim programlarının varlığı alt insan hakları/hukuku eğitimi alanında da belirleyici bir gösterge olarak ele alınmıştır. Diğer yandan bu merkezlerin sayısal analizinde kuruluş amaç ve hedefleri ile kuruldukları yıllar, yerler ve kültürel yapılar arasındaki ilişkisellikler ortaya çıkarılmıştır. Bu sayısal ilişki analizi, Türkiye'de alt insan hakları/hukuku eğitiminin üzerinde gerçekleşeceği Yükseköğretim Sisteminin habitusuna dair önemli ipuçları vermektedir.

Kadın Araştırmaları Merkezlerine Dair Niceliksel ve Niteliksel Bir Değerlendirme

Türkiye Yükseköğretim Sisteminde alt insan hakları alanında en yaygın müstakilleşme ve uzmanlaşma kadın araştırmaları alanındadır. Türkiye’de Ekim 2020 itibariyle isminde “kadın”, “kadın ve aile”, “toplumsal cinsiyet”, “kadın ve toplumsal cinsiyet” sözcük veya sözcük kümeleri geçen araştırma ve uygulama merkezi olan 109 üniversite vardır. Ayrıca bu başlıkta bir merkezin olmadığı ancak doğrudan kadın çalışmalarını anabilim dalı bulunan ve çok etkin ve tanınmış bir yüksek lisans programı sahip olan bir üniversite olarak ODTÜ vardır. Özellikle kadın ve toplumsal cinsiyet başlığıyla açılan merkezlerin kadınların insan hakları ve toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri konularında eğitim, araştırma ve uygulama faaliyetleri içinde olmaları varsayılırsa alt insan hakları eğitiminin önemli kurumları olarak ele alınabilirler. Ancak bu merkezlerin sayısal büyüklüğü ile bu alandaki alt-insan hakları eğitiminin yaygınlaşma düzeyi arasındaki ilişkinin doğrusal olmadığı da bu araştırma sürecinde ortaya çıkmıştır.

Bu bölümde yapılacak sayısal analize toplam 109¹⁷ kadın/aile/toplumsal cinsiyet çalışmalarını/araştırma/uçulama merkezi ile *ODTÜ Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı* dahil edilerek 110 birim üzerinden çalışılmıştır. Türkiye üniversitelerinde kurulmuş olan 109 kadın/aile/toplumsal cinsiyet araştırma/uçulama merkezinin 6’sı 1989-1999 arasında, 26’sı 2000-2010 arasında ve 78’i 2011-2020 yıllar arasında açılmıştır. Kadın araştırmaları merkezlerinin %70’inden fazlasının (78 merkez) son 10 yılda açılmış olması çarpıcı bir orandır (Şekil 5). Bu 78 merkezin yaklaşık yarısı (35 merkez) “kadın ve aile” araştırma ve uygulama merkezleri adı ile muhafazakâr toplumsal yapıdaki orta ve küçük ölçekli Anadolu kentlerindeki yeni üniversitelerde kurulmuştur¹⁸. Son 10 yıldaki bu çarpıcı sayısal artış kadın hakları ve

¹⁷ 109 merkeze ek olarak daha önce belirtildiği gibi ODTÜ Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı eklenmiştir. Bu seçilimin iki temel nedeni vardır: ODTÜ ilk dönem tarif ettiğimiz 1989-1999 aralığının içinde, Kadın Çalışmaları Yüksek Lisans Programı Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü aracılığı ile sağlanan Birleşmiş Milletler (UNDP) desteğiyle Şubat 1994’te kurulmuştur. Bunun yanı sıra ODTÜ Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı tezli ve tezsiz olmak üzere iki yüksek lisans programıyla kadın çalışmalarını açısından birçok merkeze göre etkin, üretken bir odak konumundadır.

¹⁸ Bu üniversiteler için çoğu zaman *taşra üniversitesi* kavramını kullanılmaktadır. Taşra kavramını Türkiye’de, bilhassa metropoldeki çağrışımlarında, olumsuz yönde mekansal, kültürel, siyasal ve sosyal stigmalar içerir. Kavramın damgalayıcı kullanımlarına rağmen Türkiye’nin modernleşme serüvenindeki siyasal, toplumsal, kentsel ve ekonomik farklılaşmaları, gerginlik ve çelişkileri açıklamaları açısından sosyolojik anlamda açıklayıcı bir kavramdır (Bora, 2011). Tartışmamız açısından da Türkiye’nin son 15 yılındaki yükseköğrenim politikalarında yüksek oranda bir “üniversiteleştirmeden” bahsedebiliriz. Üniversiteleştirme çabasının “taşra” olarak adlandırılan kentlere dair yönelimi güçlüdür. Türkiye’de yer alan 203 üniversiteden, 128’i yani %63’ünden fazlası 2006 yılından sonra kurulmuştur. 2006 sonrasında açılan üniversitelerin 44’ü il belediyesi statüsündeki

toplumsal cinsiyet eşitliği temelli bir alt insan hakları/hukuku eğitimi hedefine odaklanmış önceki 10 yıla muhafazakar bir yanıt özelliği de taşımaktadır. İnsan hakları hukukunda kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik alt insan hakları yaklaşımları, kadının aileden bağımsız kimliğinin tanınması, aile içi geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin yarattığı eşitsizliklerin giderilmesi ve kadının kendi bedeni üzerindeki hakimiyet haklarıyla ilgili yeni yasal düzenlemeler talep etmektedir. Bu taleplere karşı muhafazakar/patriarkal bir yanıt olarak “kadını ve aile” araştırma merkezleri -çoğu zaman bir tabela merkez olarak kalsa da- hızlı bir biçimde kurulmuştur.

Bu açıdan bakıldığında Türkiye üniversitelerinin yarısından fazlasında kurulmuş olan kadın araştırmaları merkezlerinin sayısal artışı ile kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliğine katkı yapacak alt insan hakları/hukuku eğitiminin yaygınlaşması arasında doğrusal bir ilişki kurmak zorlaşmaktadır. Özellikle “kadın ve aile” araştırma ve uygulama merkezlerinin öncelikli hedefi aile kurumunun sürdürülmesinde karşılaşılan sorunların giderilmesi, bir başka deyişle ailenin bekasına yönelik çalışmalar, araştırmalar ve eğitim programları yapmaktır. Burada kadınların insan hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliğine dair alt insan hakları/hukuku eğitimi ile geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin bekası arasında güçlü bir çelişki ortaya çıkmaktadır.

[Kadın Araştırmaları Merkezlerinin Kuruluş Dönemleri ve Alt İnsan Hakları/Hukuku Eğitime Katkılar](#)

Üniversitelerdeki araştırma ve uygulama merkezlerinin tarandığı YÖK İstatistiklerinde aktif durumda görülen 109 kadın araştırmaları merkezinin ve ODTÜ’deki anabilim dalının kuruluş yılları, bağlı oldukları üniversitenin türü ve bulunduğu kentin niteliği ile bu alandaki alt insan hakları/hukuku eğitiminin kurumsallaşması ilişkiseldir. Bu açıdan kadın araştırmaları merkezlerinin kurumsallaşmasında dönemsel farklılıkları görebilmek için merkezleri kuruluş yıllarına göre üç döneme ayırarak analiz etmek gerekir.

Birinci dönem ilk kadın araştırmaları ve uygulama merkezinin İstanbul Üniversitesinde kurulduğu 1989 yılından başlayarak, 1999’a kadar olan 10 yıldır. Bu 10 yılda İstanbul Üniversitesinin ardından 4 üniversitede daha kadın araştırmaları ve uygulama merkezleri

kentlerde açılmıştır. 1933-2004 yılları arasında ise bu sayı, il belediyesi statüsündeki kentlerde 14’tür (<https://yokatlas.yok.gov.tr/universite.php>)

kurulmuştur. Bunlar Ankara Üniversitesi, Akdeniz Üniversitesi, Ege Üniversitesi ve Başkent Üniversitesi'dir. Başkent Üniversitesi dışında bu dönemde kurulan 5 merkezin 4'ü kamu üniversiteleri bünyesinde (Şekil 6). Ayrıca bu dönem Ortadoğu Teknik Üniversitesinde¹⁹ bir merkez kurulmadan, doğrudan bir kadın çalışmaları anabilim dalı kurulmuş ve buna bağlı lisansüstü programı açılmıştır. (Şekil 7).

Birinci dönemde kurulan bu ilk merkezlerin İstanbul, Ankara ve İzmir'deki köklü üniversitelerde kurulmuş olması 1980 sonrası kentsel bir hareket olarak yükselen feminist dalganın akademideki yansıması olarak görülebilir. Feminist hareketin hak arama ve eşitlik mücadelesinin bilimsel çalışmalar ve uygulamalarla genişletilmesi ve bu mücadeleye akademik bilgi ve hukuksal boyutun eklenmesi bu merkezlerin kurulmasındaki temel motivasyondur. Bu merkezlerin Türkiye Yükseköğretim Sisteminde alt insan hakları/hukuku eğitiminin kurumsallaşmasında etkin rollerini göstermesi açısından açtıkları yüksek lisans ve doktora programları en önemli kıstastır. Birinci dönemde kurulmuş olan bu 5 merkezin bulunduğu üniversitelerin 4'ünde bugün kadın çalışmaları lisansüstü programı vardır. İstanbul Üniversitesi ve ODTÜ'de yüksek lisans programı, Ankara Üniversitesi ve Akdeniz Üniversitesinde ise hem yüksek lisans hem de doktora programı vardır (Şekil 7) Ayrıca güncel olarak açık bir lisansüstü programı olmamasına rağmen Ege Üniversitesinde de kadın çalışmaları anabilim dalı mevcuttur (Şekil 7). Başkent Üniversitesi dışında birinci dönemde kurulmuş merkezlerin tamamı günümüzde toplumsal cinsiyet eşitliği sağlamaya yönelik alt insan hakları/hukuku eğitimini çeşitli biçimleriyle içeren kurumsallaşmış bir yapı sergilemektedirler. Bu dönemde kurulmuş 5 merkezin isim içeriklerine bakıldığında bilimsel çalışmalar, araştırmalar, uygulamalar ve eğitimlerle kadınların eşitlik mücadelesine katkı yapma hedefi öne çıkmaktadır. Bu dönemde kurulmuş 5 merkezin 4'ünde hedef doğrudan "kadın", 1'inde ise "kadın ve aile" ortak hedefi olduğu görülmektedir (Şekil 5). Ayrıca ODTÜ'de açılan yüksek lisans programının adı da "kadın" çalışmaları"dır.

Birinci dönemde kurulmuş olan *İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi (KSAUM)* bu dönemi en iyi temsil eden örneklerden biridir. Merkezin aktif bir üyesi

¹⁹ SPSS analizinde gerçekleştirilen frekans ve çapraz tablo analizlerinde ODTÜ, daha önce sıralanan nedenlerle, bir merkez gibi dahil edilmiştir. Frekans ve tablolarda, özellikle tarihsel dönemlendirmeyi içeren tablolarda, toplam sayının 6 olarak gözükmesinin temel gerekçesi ODTÜ'nün analize dahil edilmesidir. Ancak şablonlaştırma çalışmasında merkez sayısı 5 olarak belirtilmiştir.

ve 2010-2017 yılları arasında müdür yardımcılığı ve müdürlük yapmış olan Sevgi Uçan Çubukçu bu kuruluş deneyimini şöyle aktarmaktadır:

“Sabırlı Kuşak ve gönüllü genç akademisyen kadınlar...”

İstanbul Üniversiteleri Kadın Araştırmaları Merkezi 1980’lerin ortalarında kadın hareketinin ilk kuşağından, akademinin içerisinde yer alan kadın hakları savunuculuğu çizgisini temsil eden kadınların öncülüğünde 1980’lerin sonunda kurulur. İçlerinde Necla Arat ve Türkan Saylan’ın olduğu bir grup kadın akademisyen öncelikle YÖK’e başvuruyorlar, YÖK taleplerini reddince dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren’e giderek modernist gelişimin devamlılığı ve büyümesi için dünyadaki örnekleri gibi Türkiye’de de bir kadın hakları merkezi gerekliliğini aktarıyorlar. Görüşmeden birkaç yıl sonra yeniden YÖK’e başvuruyorlar. İkinci başvuru sonrasında talepleri kabul görüyor ve 1989 yılında merkez kurulabiliyor. Ardından Ankara ve ODTÜ girişimleri ve kuruluşları hayata geçiyor. Üç kurumsal sürecin birbirini besleyen ve güçlendiren bir etkisi var. İÜ’de önce merkez açılıyor ardından anabilim dalı açılıyor. Çok disiplinli bir anlayışla birçok isim örneğin Meryem Koray, Nermin Abadan-Unat ders vermeye başlıyorlar. İlk dönem daha Kemalist bir çizgi var. Ancak ders verenler arasında siyasal çeşitlilik söz konusu. Ortak noktaları kadın hareketinin güçlenmesi ve bağımsız özel bir ses olarak akademide sesinin tonunun yükselmesi diyebiliriz... İkili bir yapı var. Biri merkez diğeri yüksek lisans programı. Merkezde o dönemin kadroları topluma yönelik eğitim çalışmalarını çok fazla yapıyorlar. Finansal özerklikleri olmayıp, rektörlüğe bağlı oldukları için birtakım bağışlarla topluma yönelik eğitim çalışmalarını düzenliyorlar. Kamuya yönelik eğitim çalışmalarını kendilerine bütçe oluşturuyorlar. Anabilim dalında ise yüksek lisans programıyla akademiye nüfuz etmeye çalışıyor. O dönem açısından önemli stratejik hamleler olarak görüyorum bu çabalarını. “Ne yapabiliriz?” diye düşünerek sistemin içinde elverişli yollar yaratarak, imkanlar yaratarak kendi kurumsallaşma çabalarını geliştiriyorlar. Bu girişimleri bugünden bakınca da çok akıllıca buluyorum. Uluslararası İlişkiler Bölümünde asistan olarak çalışırken merkezle kurumsal bir bağımlı olmamasına rağmen merkezin yüksek lisans sınavlarında gönüllü olarak gözetmenlik yapıyordum, gönüllü olarak merkez için çalışıyordum. Sonra orada ders vermeye başladım, derginin yayın kurulunda yer aldım. Kadın Çalışmaları Dergisi Türkiye’nin ilk kadın çalışmaları alanında uzmanlaşan dergisidir. Onun da kurumsallaşmada payı var. Hakikaten gönüllü emeklerdi bunlar...” (Sevgi Uçan Çubukçu, İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi (KSAUM) Müdürü, mülakat tarihi: 23.01.2021)

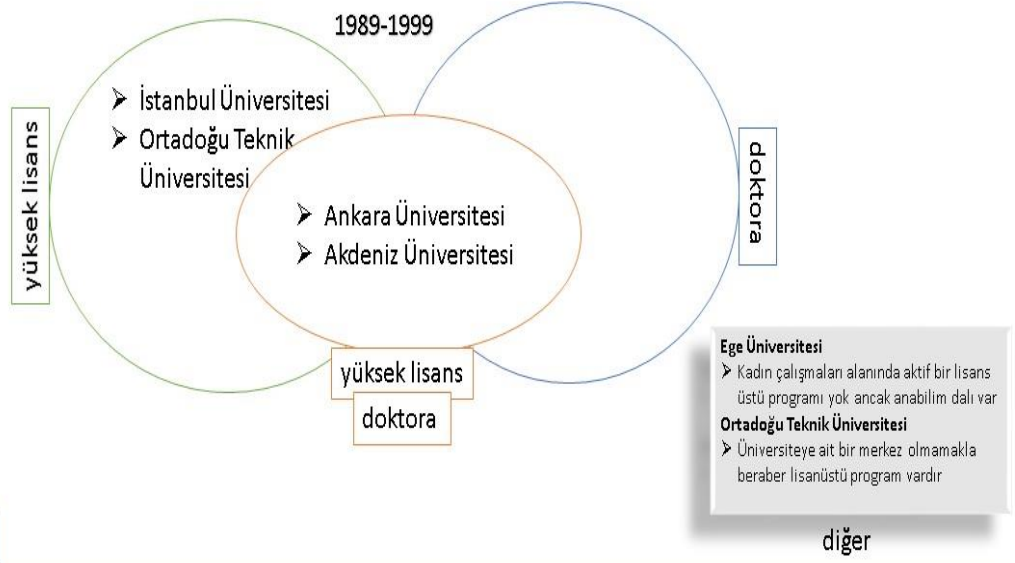
Şekil 5: Kuruluş Dönemlerine, Hedef Kitlelerine ve Kuruldukları Kentin Niteliğine Göre Kadın-Aile-Toplumsal Cinsiyet Araştırma ve Uygulama Merkezleri

Kuruluş Dönemi	İsimlendirmedeki Eğilim	Kent Büyüklüğü		Toplam
		Büyükşehir	İl	
1989-1999	Sadece Kadın Kavramını İçeren	4		4
	Toplumsal Cinsiyet Kavramını İçeren	1		1
	Aile (Kadın ve Aile) Kavramını İçeren	1		1
	Toplam	6		6
2000-2010	Sadece Kadın Kavramını İçeren	15	5	20
	Toplumsal Cinsiyet Kavramını İçeren	3	1	4
	Aile (Kadın ve Aile) Kavramını İçeren	1	1	2
	Toplam	19	7	26
2011-2020	Sadece Kadın Kavramını İçeren	20	19	39
	Toplumsal Cinsiyet Kavramını İçeren	6		6
	Aile (Kadın ve Aile) Kavramını İçeren	17	16	33
	Toplam	43	35	78
TOPLAM		68	42	110

Şekil 6: Kuruluş Yılları ve Bağlı Oldukları Üniversitelerin Niteliğine Göre Kadın-Aile-Toplumsal Cinsiyet Araştırma ve Uygulama Merkezleri

Kuruluş Dönemi	İsimlendirmedeki Eğilim	Üniversite Tipi		Toplam
		Devlet	Vakıf	
1989-1999	Sadece Kadın Kavramını İçeren	4		4
	Toplumsal Cinsiyet Kavramını İçeren	1		1
	Aile (Kadın ve Aile) Kavramını İçeren		1	1
	Toplam	5	1	6
2000-2010	Sadece Kadın Kavramını İçeren	18	2	20
	Toplumsal Cinsiyet Kavramını İçeren	2	2	4
	Aile (Kadın ve Aile) Kavramını İçeren	2		2
	Toplam	22	4	26
2011-2020	Sadece Kadın Kavramını İçeren	34	5	39
	Toplumsal Cinsiyet Kavramını İçeren		6	6
	Aile (Kadın ve Aile) Kavramını İçeren	28	5	33
	Toplam	62	16	78
TOPLAM		89	21	110

Şekil 7: 1989-1999 Döneminde Kurulmuş Kadın/Aile/Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları/Araştırma/Uygulama Merkezleri Öncülüğünde Açılan Kadın/Aile/Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Lisansüstü Programları

İkinci Dönem, kadın araştırmaları merkezlerinin gelişiminde -tıpkı insan hakları/hukuku araştırma merkezlerinde olduğu gibi- niceliksel bir sıçramanın olduğu 2000-2010 dönemidir. Bu dönemde kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına yönelik çalışmalar hem kadın örgütleri hem de üniversitelerin kurdukları yeni araştırma ve uygulama merkezleriyle ivme kazanmıştır. AB üyelik müzakere süreçlerinde Türkiye’de temel insan hakları/hukuku ve alt insan hakları/hukuku eğitimlerinin yaygınlaşması için yeni merkezlerin kurulması teşvik edilmiştir. Bu dönemde AB’nin beklediği demokratikleşme reformları arasında kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik yasal düzenlemeler, araştırmalar ve uygulamalar önemli yer tutmaktadır. Aynı yıllarda Türkiye’de hızla gelişen kadın hareketi de bu süreçte toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik hareket/eylem alanını genişletmektedir.

Buna paralel olarak akademideki kadın çalışmaları alanı da benzer biçimde genişlemekte ve kadın çalışmaları alanında araştırmalar, uygulamalar ve eğitimler yapma amaç ve hedefiyle yeni merkezler kurulmaktadır. Bu ikinci 10 yıllık dönemde 22’si kamu, 4’ü vakıf üniversitelerinde olmak üzere 26 üniversitede daha kadın araştırmaları merkezleri kurulmuştur (şekil 5). Bunların 24’ünün isim içeriği kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği hedefini gösterir biçimde ya “kadın araştırmaları/uygulama merkezi” ya da “toplumsal cinsiyet araştırmaları/çalışmaları/uygulamaları merkezidir”. Bu dönemde isminde “kadın ve aile” ortak hedefini işaret eden kadın ve aile araştırmaları/uygulamaları merkezi sayısı ise 2’dir (şekil 5).

Bu dönemde kurulan merkezlerin bulunduğu 26 üniversitenin 5’inde günümüzde kadın çalışmaları anabilim dalları kurularak yüksek lisans programları vardır (şekil 8). Bu yüksek lisans programlarının açılmasında kadın araştırma merkezlerinin belirleyici rolü olmuştur. 2000-2010 döneminde açılan merkezlerin ağırlığını Anadolu’da kurulan görece yeni kamu üniversitelerinin oluşturması önemlidir (şekil 5). Bu merkezlerin desteği ile Kocaeli, Trakya, Aydın Adnan Menderes ve Manisa Celal Bayar Üniversiteleri ile İzmir Dokuz Eylül Üniversitesinde yüksek lisans programı yürütölmektedir. Bu dönemde kadın araştırmaları merkezi kurulan üniversitelerin hiçbirinde kadın/toplumsal cinsiyet çalışmaları alanında doktora programı yoktur. Ayrıca bu dönemde 4 vakıf üniversitesinde merkez kurulmasına rağmen lisansüstü programı açan üniversiteler arasında vakıf üniversitesi yoktur.

2000-2010 döneminde kadın araştırmaları merkezlerindeki sayısal artışın bu alandaki alt insan hakları/hukuku eğitimindeki kurumsallaşmayla doğrusal bir ilişkisi olduğunu söylemek zor olsa bazı nüvelerde kurumsallaşma yaratacak gelişmeler olmuştur. Bu dönemde açılan merkezler arasında alt-insan hakları/hukuku eğitime dair faaliyetleriyle Dokuz Eylül Üniversitesi Kadın Hakları ve Sorunları Uygulama ve Araştırma Merkezi (DEKAUM) ile Koç Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Araştırma ve Uygulama Merkezi (KOÇ-KAM) öne çıkmaktadır. Dokuz Eylül Üniversitesinde DEKAUM ile iş birliği içinde sürdürülen yüksek lisans programı ve Koç Üniversitesinde KOÇ-KAM'ın yürüttüğü *Toplumsal Cinsiyet Sertifika Programı* alt-insan hakları eğitimi alanında kurumsallaşma örnekleri temsil etmektedir. Aşağıda DEKAUM ve KOÇ-KAM'ın web sayfalarından alınan iki tanıtım metni bu dönemde alt-insan hakları içinde kadın hakları alanının toplumsal cinsiyet eşitliğine doğru genişlemesine dair güçlü temsiller içermektedir.

KOÇ-KAM: Koç Üniversitesi öğrencilerine yönelik *Toplumsal Cinsiyet Sertifika Programı*...

“KOÇ-KAM 2010 yılının Mart ayında disiplinler-arası bir araştırma ve uygulama merkezi olarak kurulmuştur. Aralarında sosyoloji, sosyal psikoloji, hukuk, felsefe, siyaset bilimi, ve tarihin de olduğu birçok farklı bölümden öğretim üyesi ve araştırmacı araştırmalarını paylaşmak, ortak ulusal ve uluslararası araştırma projeleri yürütmek, toplumsal cinsiyet ve kadın konularında üniversite içinde ve dışında bilimsel ve eğitici faaliyetler yürütmek amacıyla bir araya gelmektedir. Toplumsal cinsiyet çalışmaları için bir merkez işlevi gören KOÇ-KAM'da üstün nitelikli araştırma projelerini destekleyen bir araştırma ödülleri programı ve Koç Üniversitesi öğrencilerine yönelik Toplumsal Cinsiyet Sertifika Programı yürütülmektedir. Sıklıkla düzenlenen ve ev sahipliği yapılan konferans, panel ve seminer serileri ile birçok disiplin ile kesişen toplumsal cinsiyet konulu araştırmalar ilgililer ile buluşturulmakta ve akademisyenler, öğrenciler, sivil toplum aktörleri, sanatçılar ve politika yapıcılar arasında toplumsal cinsiyet konularında iletişim teşvik edilmektedir... Genel olarak KOÇ-KAM, toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizliklerdeki kültürel veya toplumsal önyargılara bağlı olan kalıplar üzerine odaklanmaktadır.” (<https://kockam.ku.edu.tr/hakkimizda/hakkimizda/> Erişim: 25.11.2020)

DEKAUM : İnsan hakları ve kadın hakları düşüncesini geliştirmek... Kadın hakları konusunda bilinçlendirmeye yönelik eğitim etkinlikleri yapmak...

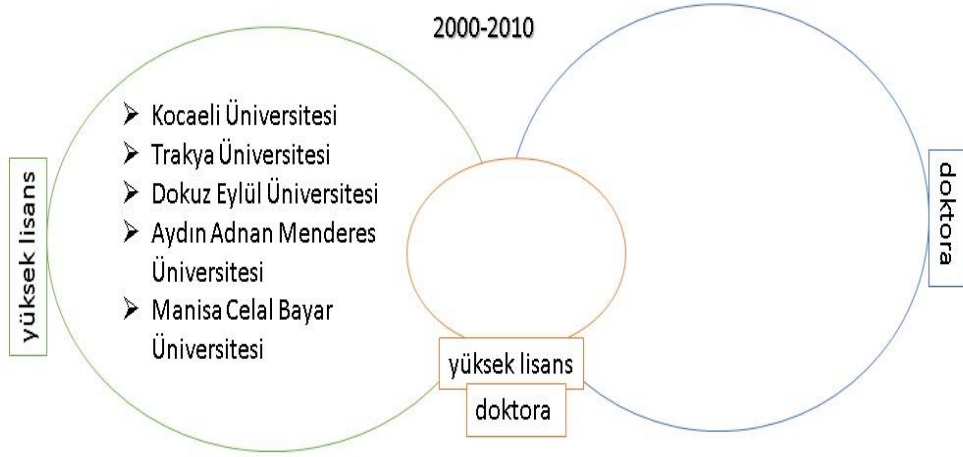
“Merkezin amacı; Türkiye’de insan hakları ve kadın sorunlarına ilişkin düşünsel açılıma katkı verme için projeler üretecek kadroları yetiştirmeye yönelik, kamuoyunu aydınlatıcı eğitim faaliyetlerinde bulunmak, bu konularda çalışan ulusal ve uluslararası kurum ve kuruluşlarla iş birliği içinde araştırma, inceleme ve yayın faaliyetlerinde bulunmak, etkinlikler düzenlemek, katılmak ve desteklemektir. İnsan hakları ve kadın hakları düşüncesini geliştirmeye, yaygınlaştırmaya ve kadının toplumdaki yerini yükseltmeye, kadın hakları konusunda bilinçlendirmeye yönelik eğitim etkinlikleri yapmak, yaptırmak; ulusal ya da uluslararası alanda kadın hakları ve sorunları ile ilgili her konuda araştırma, inceleme, proje çalışmaları yapmak, yaptırmak, yapılan etkinliklere katılmak, desteklemek; insan hakları, kadın hakları ve sorunları konularında ulusal ve uluslararası kongre, konferans, seminer gibi toplantılar düzenlemek ve bunlara katılmak; kadınlar başta olmak üzere, tüm insan hakları ihlallerinin kaldırılması, insan haklarının yerleştirilmesi ve korunmasına yönelik bilinçlendirme çabalarına destek çıkmak, yönlendirmek ve her türlü araçtan yararlanarak toplumu aydınlatmaya çalışmak; insan hakları, kadın hakları ve sorunlarına ilişkin yayınlar yapmak, yayınlara katılmak, desteklemek; konu ile ilgili yerli ve yabancı kaynaklardan oluşan bir arşiv; üniversitede lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyinde kadın hakları ve sorunlarını; ekonomik, sosyal, kültürel, hukuki, siyasi tüm yönleriyle ele alan ders, seminer ve tezler verilmesini sağlamak ve bu konularda faaliyet gösteren diğer üniversitelerle dayanışmaya girerek etkinliklere öğretim elemanları ile öğrencilerin katılımını özendirme ve gönüllü gruplar oluşturmak; kamu ve özel sektör kurum ve kuruluşları ile özel kişilerden gelecek talepleri değerlendirerek araştırma, inceleme, proje sunmak; yurtiçi ve yurtdışı kurum ve kuruluşlarla ilişki kurmak ve işbirliği yapmak DEKAUM’un çalışma alanlarıdır.”

<http://dekaum.deu.edu.tr/hakkimizda/Erisim> Tarihi: 28.11.2020)

2000-2010 döneminde kurulmuş kadın araştırmaları merkezleri arasında bu iki merkezin faaliyet alanı içinde alt insan hakları alanında kadının insan hakları ve cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına yönelik eğitim-öğretim faaliyetleri vardır. Koç Üniversitesinde 2016 yılında kurulan *Koç Üniversitesi UNESCO Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Sürdürülebilir Kalkınma Kürsüsü* KOÇ-KAM ile yakın ilişki içinde eğitim programları ve UNESCO Yaz Akademisini düzenlemekte ve yürütmektedir. DEKAUM ise Dokuz Eylül Üniversitesinde kadın çalışmaları anabilim dalının kurulması ve yüksek lisans programının kurumsallaşmasında önemli rol oynamıştır.

Bu dönemde kurulan kadın araştırmaları merkezlerinin isimlerinde, cinsiyet eşitliği konusunda daha g¼çlü hak temelli ve aksiyonel bir anlam alanını ifade eden “toplumsal cinsiyet” kavramı geçen merkez sayısı da 4’e yükselmiştir (Şekil 9). Bu sayı bu dönemde kurulmuş 26 merkezin yaklaşık %15’i gibi küçük bir bölümüne denk gelmesine karşı alt insan hakları/hukuku eğitiminde bir niteliksel sıçramayı göstermesi açısından önemlidir. Zamanla toplumsal cinsiyet kavramı, içine cinsel yönelim azınlıkları olarak tanımlanan LGBTIQ+ bireyleri de alarak genişleyecek ve kadın ve toplumsal cinsiyet çalışmaları/araştırmaları/uygulamaları merkezlerinde toplumsal cinsiyet eşitsizliği çok boyutlu ve derinlikli olarak çalışılmaya başlanacaktır. Belki de bu nedenle üçüncü dönem olarak betimleyeceğimiz bir sonraki dönemde bir başka niceliksel sıçrama, bu eğilimin tersi yönde bir gelişme sağlamak üzere, “kadın ve aile” çalışmaları/araştırmaları/uygulamaları merkezlerinin artışında yaşanacaktır. Kadın ve aile kavramlarının birlikte kullanıldığı merkezlerin sayısı, özellikle muhafazakâr kültürel dokuya sahip kentlerde kurulan yeni üniversitelerle birlikte hızla artacaktır.

Şekil 8: 2000-2010 Döneminde Kurulmuş Kadın/Aile/Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları/Araştırma/Uygulama Merkezleri Öncülüğünde Açılan Kadın/Aile/Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Lisansüstü Programları

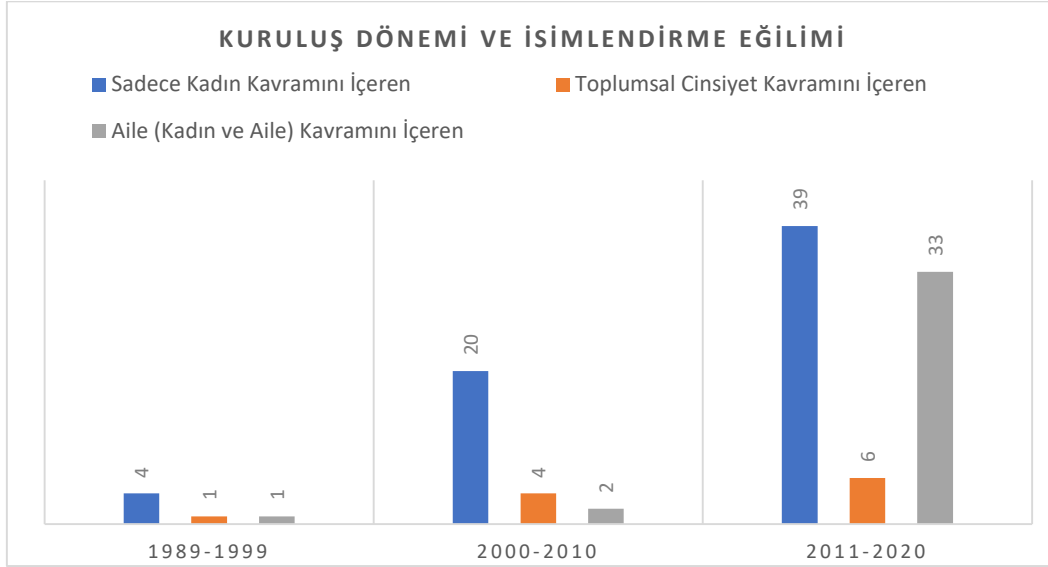
26

KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
ANADOLU ÜNİVERSİTESİ
ATILIM ÜNİVERSİTESİ
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
ÇANKAYA ÜNİVERSİTESİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

DICLE ÜNİVERSİTESİ
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ERCHES ÜNİVERSİTESİ
EŞİĞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
İMÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
İZMİR EKONOMİ ÜNİVERSİTESİ
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ

KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
KOÇ ÜNİVERSİTESİ
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
NEŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

Şekil 9: Kadın/Aile/Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları/Araştırma/Uygulama Merkezlerinde Kuruluş Dönemine Göre Hedef Kitle²⁰

Üçüncü dönem ise Türkiye'nin genel insan hakları/hukuku eğitimi alanında bir önceki dönemde yakaladığı gelişme ivmesinin düşmeye başladığı 2011'den 2020'ye kadar olan 10 yıldır. Ancak bu 10 yılı iki bölümde ele almak gerekir. Bu dönemin ilk 5 yılında düşme ivmesi yavaş, 2015 Askeri Darbe girişiminden sonraki 5 yıl içinde ise hızlıdır. 2011'den itibaren özellikle AB Üyelik Müzakere sürecindeki belirgin duraksama, 2013'te Gezi Parkı'nın özel bir inşaat projesi ile dönüşümüne karşı gelişen toplumsal muhalefetin şiddet içermeyen eylemliliklerine karşı orantısız güç kullanımı, 2014 Haziran Seçimlerinden, 2014 Kasım Seçimlerine kadar geçen süreçte temel insan hakları ve siyasi özgürlükler alanında meydana gelen gerilemeler, akademisyenlerin ifade özgürlüklerine yönelik kısıtlamalar ve 15 Temmuz 2015 tarihinde gerçekleşen askeri darbe kalkışması sonrası OHAL döneminde çıkarılan Kanun Hükmünde Kararnemelerle Türkiye, bir önceki dönemde demokratikleşme yönündeki kazanımlarını hızla kaybetmeye başlamıştır. Bu dönem, bir önceki dönemde insan

²⁰ Sağlık Bilimleri Üniversitesi'ne bağlı olan "Ankara Dr. Sami Ulus Kadın Doğum Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Sağlık Uygulama ve Araştırma Merkezi", "Ankara Etlik Zübeyde Hanım Kadın Hastalıkları Sağlık Uygulama ve Araştırma Merkezi", "İstanbul Zeynep Kamil Kadın ve Çocuk Hastalıkları Sağlık Uygulama ve Araştırma Merkezi" sırasıyla 1950, 1990 ve 1899 yıllarında kamuya ait sağlık kuruluşlarıdır. Türkiye'deki kadın çalışmaları merkezlerinin oluşum süreci ve bağlamı ile bu kurumların kuruluş tarihleri uyuşmamakta, aralarında herhangi bir bağ bulunmamaktadır. Bu nedenle SPSS analizlerinde bu 3 kuruma ait kuruluş tarihleri girilmemiş ve kuruluş dönemine ait tablolarda "kayıp veri" olarak gözükmeleri bilinçli olarak tercih edilmiştir. Aksi takdirde; kadın çalışmaları merkezlerinin tarihselliğine ve kurumsallaşma süreçlerine baktığımız analizlerimize "1899" gibi bir uç değer dahil olacak ve bu değer mevcut gerçekliği speküle edecektir. Kuruluş döneminin dahil olduğu grafik ve şablonların bir bölümünde toplam merkez sayısı bu nedenle 107 olarak gözükebilir.

hakları/hukuku eğitiminde kurumsallaşma ölçütleri olarak ele alınabilecek, temel insan hakları ve alt insan hakları konusunda uzmanlaşan müstakil merkezlerin ve lisansüstü eğitim veren programlarının açılması, sürekliliği olan eğitim, araştırma ve uygulama faaliyetlerinin gerçekleşmesi gibi gelişmeler duraksamakta ve bazı üniversitelerde bütünüyle kapanmaktadır. Önceki bölümde detaylı incelendiği gibi bu dönemde *Ankara Üniversitesi İnsan Hakları Merkezi*, *Marmara Üniversitesi İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi*, *ODTÜ İnsan Hakları ve Güvenliği Uluslararası Araştırma ve Uygulamam Merkezi* ve *TODAİE İnsan Hakları ve Vatandaşlık Çalışmaları Merkezi* ve bu merkezlerin destekledikleri lisansüstü programları kontenjan açamamıştır (Şekil 1). Ancak buna karşın alt insan hakları/hukuku eğitiminin kurumsallaşmasına önemli katkısı olabilecek kadın araştırmaları merkezlerinin sayısı üniversitelerin artışına paralel olarak artmıştır.

2020 Ekim ayında Türkiye’deki 203²¹ Üniversitenin 109’unda²² “kadın”, “kadın ve aile”, “kadın ve toplumsal cinsiyet” ya da “toplumsal cinsiyet” başlığı ile kurulmuş merkezin 78’i son 10 yılda kurulmuştur. 2011-2020 arasını kapsayan bu dönemde genel insan hakları/hukuku eğitimindeki gerilemeyle çelişkili görünmesine karşın, bu merkezlerin kuruluş amacı ve niteliğine bakıldığında bu bir çelişki değil, bilinçli bir içerik/nitelik değiştirme politikası olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde kurulmuş 78 merkezin yarısına yakını (33’ü) “kadın ve aile” ortak hedefi altında kurulmuş “kadın ve aile” çalışmaları/araştırmaları/uygulama merkezleridir (Şekil 9). Bu merkezlerin kurulduğu 78 üniversitenin sadece 5’inde kadın/toplumsal cinsiyet çalışmaları lisansüstü programı vardır (Şekil 10). Ayrıca bu sayısal artışın %50’sinden fazlası son 5 yılda gerçekleşmiş ve bu dönemdeki artış içinde en yüksek payı “kadın ve aile” odaklı merkezler almıştır (Şekil 11). Bu merkezlerin amaç ve hedefi kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına yönelik insan hakları/hukuku eğitiminden çok ailenin korunmasına yönelik eğitim, araştırma ve uygulama faaliyetleri gerçekleştirmektir.

²¹ Vakıf meslek yüksek okulu niteliğinde 4 kurum dahil edilmemiştir.

²² YÖK Veri Tabanında, Şırnak Üniversitesi’nde 2018 tarihinde kurulmuş *Kadın Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi* ve 2020 yılında kurulmuş *Kadın ve Aile Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi* adlarında iki merkez görünmektedir. Şırnak Üniversitesi web sayfasındaki ise sadece *Kadın ve Aile Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezinin* sayfası vardır. Ancak bu sayfadan “Merkez Yönetmeliği” tıklanıldığında karşılaşılan Yönetmelikte ise Merkez’in adı *Şırnak Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi* olarak görünmektedir. Verideki bu karışıklık nedeniyle toplam merkez sayısını bir olarak kabul ederek, kuruluş yılını ise 2020 yılı olarak baz aldık.

Türkiye genelinde 1989'dan beri kurulmuş kadın araştırmaları merkezlerinin %70' ini son 10 yılda kurulanlar oluşturuyor. Bu merkezlerden 62'si kamu üniversiteleri, 16'sı ise vakıf üniversitelerinde kurulmasına karşın bu dönemde kadın/toplumsal cinsiyet çalışmaları lisans üstü programı açan kamu üniversitesi sadece 3'tür. Bunlar Samsun Ondokuz Mayıs, Giresun ve Mersin Üniversiteleridir. Aynı dönemde kadın çalışmaları merkezi kurulan 16 vakıf üniversitesinin ise 2'sinde kadın/toplumsal cinsiyet doktora programı açılmıştır. Bunlar Kadir Has ve Sabancı Üniversiteleridir. Ayrıca bu dönem Ondokuz Mayıs Üniversitesi ve Üsküdar Üniversitesinde aile/evlilik danışmanlığı yüksek lisans programları açılmıştır.

Bu sayısal veriler son 10 yılda kurulan kadın araştırmaları merkezlerinin sayısal artışı ile alt-insan hakları/hukuku eğitimi arasında dramatik bir ters orantıyı göstermektedir. Bu dönemde kurulmuş merkezlerin büyük bir kısmının web sayfası dahi bulunmamakta, üniversitenin genel web sayfası altında araştırma merkezleri listesinde isimleri çıkmakta ve sadece kuruldukları yönetmelikle ilgili çok sınırlı bir bilgi bulunmaktadır. Merkezlerin bu sayısal artışı niteliksel açıdan derinlemesine analiz edilmediğinde Türkiye'de en önemli alt insan hakları/hukuku alanlarından biri olan kadın insan hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliğine dair olumlu bir gelişme gibi görülebilir. Oysa bu son derecede yanıltıcıdır²³. Sayısal verileri bir ilerleme kanıtı olarak kullanmak için çoğu zaman bu sayısal artış, yasa/yönetmelik ve resmi tavsiyeler yoluyla sağlanmaktadır. Yükseköğretim Kurulunun Mayıs 2015 Tarihinde yapılan Genel Kurulunda hazırlanan *Yükseköğretim Kurumları Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Tutum Belgesi*²⁴ bunun en iyi

²³ Akademiye cinsiyet eşitsizliğini göstermek için kullanılan "cam tavan indeksi" rakamlarına bakıldığında benzer bir yanıltıcı tablo akademik yükseltmeler konusunda da ortaya çıkar. Türkiye üniversitelerindeki kadın akademisyen sayılarının Avrupa ülkelerinden daha yüksek olmasının, akademiye cinsiyet eşitliği konusunda Türkiye'nin Avrupa'dan daha iyi konumda olduğunu düşündürür. GCI (Glass Ceiling Index) akademisyen kadınlar içinde profesörlüğe atanmada cinsiyetçi/görünmez bir engeli tanımlar. Buna indekse göre 1 değeri kadınlar ve erkekler arasında profesörlüğe yükselme imkanları konusunda bir ayrım olmadığını gösterir. 1'den küçük değerler profesörlüğe atanana kadın sayısının erkeklerden fazla olduğunu, 1'den büyük değerler ise kadınların profesörlüğe atanmasında görünmez engeller olarak tanımlanan cam tavanın olduğunu gösterir. Türkiye'de cam tavan indeksi 1.22, Avrupa üniversitelerinde ise 1.7'dir (O'Neil, M., Aldanmaz, B.,2018). Bu durumda Türkiye'de kadınların profesörlüğe atanmasındaki engellerin daha az olduğu düşünülür. Ama profesör kadınların üniversite yönetimlerinde ve karar alma mekanizmalarında bulunmalarında bu sayı Türkiye aleyhine radikal olarak düşer (a.g.r).

<https://gender.khas.edu.tr/sites/gender.khas.edu.tr/files/inlinefiles/Turkiyede%20Yuksekogretimdeki%20Cinsiyet%20Esitsizligi.pdf>

Üniversite Öğretim Üyeleri Derneğinin bir araştırması sonucunda yakında yayınlanacak olan *Yükseköğretimde Yönetmeliklerde Cinsiyet Eşitsizliği* Raporunda da bu durum açıkça ortaya koyulmaktadır (UNİVDER, 2021)

²⁴ İstanbul Sözleşmesine dair politik tartışmaların olduğu 2019 yılına kadar YÖK'ün web sayfasından ulaşılan *Yükseköğretim Kurumları Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Tutum Belgesi*, 2019 yılı itibarıyla YÖK web sayfasından kaldırılmıştır. Belgeye şuradan ulaşılabilir: https://www.ktu.edu.tr/dosyalar/kadinarastirmalari_e950b.pdf

örneğidir. Bu belge Türkiye'nin 1985 yılında imzaladığı CEDAW²⁵ ve 2011 yılında imzaladığı *İstanbul Sözleşmesini*²⁶ esas alarak, Yükseköğretim Kurulunun bütün bileşenlerinde toplumsal cinsiyet eşitliği ve adaletine duyarlı olarak hareket edileceğini taahhüt etmektedir. Bu belgenin 5. ve 6. maddelerinde, yükseköğretimde toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik girişimleri içinde kadın araştırmaları merkezlerine özel bir vurgu yapılmakta ve bu merkezlerin olmadığı üniversitelerde, “kadın”, “kadın ve aile” ya da “toplumsal cinsiyet” başlıklarından birinin altında kadın sorunlarını araştırma ve uygulama merkezleri açılması tavsiye edilmektedir. Bu tavsiye kararı bütün üniversitelerin rektörlüklerine gönderilmiştir. 2015-2020 arasında kadın araştırmaları merkezlerinin -ağırlıklı “kadın ve aile” araştırmaları ve uygulama merkezleri başlığı altında- bu çarpıcı sayısal artışının temel nedenin bu tavsiye kararı olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle bu sayısal artış ile alt-insan hakları/hukuku eğitimi alanında niceliksel bir ilerleme sağlanması mümkün olmamıştır.

Ancak bu dönemde kurulan merkezlerden ikisi kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına yönelik alt-insan hakları/hukuku eğitiminde niteliksel bir sıçrama yaratarak hızla kurumsallaşmışlardır. Bunlar Kadir Has ve Sabancı Üniversiteleridir. Her ikisi de Türkiye’de güçlü sermaye grupları tarafından desteklenen kurumsallaşmış vakıf üniversiteleridir. Bu üniversitelerin sahip olduğu akademik birikim, kadro ve mali imkanlar bu sıçramada rol oynamıştır.

Kadir Has Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet ve kadın Çalışmaları Araştırma Merkezi alt-insan hakları alanında sadece kadın hakları ve cinsiyet eşitliği konularında değil cinsel yönelim azınlıklarının (LGBTIQ+ bireyler) haklarına yönelik çalışma, araştırma ve eğitim faaliyetleri sürdürmektedir. Türkiye’de Kadın/toplumsal cinsiyet çalışmaları alanındaki toplam 5 doktora programından biri Kadir Has Üniversitesi bünyesinde açılmıştır. Programın tanıtımında programın temel amacı “*özellikle akademisyen ve eğitimci adayları için toplumsal cinsiyet ve kadın çalışmaları alanında ileri düzeyde eğitim ve araştırma imkanları sunmak*” olarak belirtilmektedir.

Bu dönemde alt-insan hakları/hukuku eğitimi konusunda hızla kurumsallaşan diğer merkez ise Sabancı Üniversitesi bünyesinde açılmış olan SU Gender, *Sabancı Üniversitesi Toplumsal*

²⁵ Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi

²⁶ Kadına Karşı Şiddetin ve Aile içi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi

Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Mükemmeliyet Merkezidir. SU Gender alt insan hakları/hukuku eğitimi konusunda en etkin merkezlerden biridir. Merkez 2015 yılında kurulmuş olmasına karşın, Sabancı Üniversitesinde kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliğine dair eğitim çalışmalarını da içeren faaliyetler 2006 yılında başlamış ve merkezin kuruluşu ile birlikte bu alanda kurumsallaşmasını gerçekleştirmiştir. SU Gender bu çalışma kapsamında kadın hakları alanında alt-insan hakları eğitiminin kurumsallaşmasında en önemli göstergeler olarak aldığımız, bir lisansüstü programın kurulması ve yürütülmesindeki katkısı; sürekliliği olan eğitim, araştırma, toplantı ve yayın faaliyetlerinin olması; kadrolarının olması ve bağımsız mekânsal birimlere sahip olmasını sağlamaktadır. Güçlü ve disiplinlerarası bir kadro ile sürdürülen doktora programını desteklemektedir. 2007 yılından beri Birleşmiş Milletler Kadınların ve Kız Çocuklarının İnsan Haklarının Geliştirilmesi Ortak Programı (BMOP) çerçevesinde farklı illerden lise öğretmenlerine yönelik kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda eğitimlerin verildiği *Mor Sertifika Programı* kurumsal bir programa dönüşmüştür. Bu alanda çalışan genç kadınları desteklemek için her yıl verilen *Dicle Koğacıoğlu Makale Ödülü*, kadın ve toplumsal cinsiyet çalışmaları alanında güçlü bir motivasyon yaratmıştır. SU Gender, web sayfasında bu kurumsallaşma deneyimi şöyle anlatmaktadır.:

“Nasıl başladık? Neler Yapıyoruz?...”

Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Mükemmeliyet Merkezi (SU Gender) resmen 2015 yılında kurulmuş olsa da, Sabancı Üniversitesi öğretim üyeleri, öğrencileri ve idari çalışanları olarak toplumsal cinsiyet üzerine çalışmaya, farkındalık yaratmaya, kendimizi eğitmeye, birbirimizden güç almaya ve öğrenmeye başlamamızın tarihi 2006’ya kadar uzanıyor. 2006-2007 akademik yılı toplumsal cinsiyet çalışmalarının Sabancı Üniversitesi’nde kök salmaya başladığı bir dönüm noktasıydı. Öğrenciler, öğretim üyeleri ve idari kadrodan bir grup gönüllü 2006 yılında bir araya gelerek, üniversitede cinsel tacizin önlenmesi için neler yapılabileceğini ve dünya üniversitelerindeki uygulamaları aylarca araştırıp tartıştıktan sonra Sabancı Üniversitesi Cinsel Tacize Karşı Önlem ve Destek İlkeleri Belgesi’ni yazdık. 2007 yılında uygulamaya konan bu yönerge, Türkiye’deki üniversiteler açısından da tarihi bir adım teşkil ediyordu. 2006-2007 yılında ilk tohumları atılan bir başka heyecan verici çalışma, Birleşmiş Milletler Kadınların ve Kız Çocuklarının İnsan Haklarının Geliştirilmesi Ortak Programı (BMOP) çerçevesinde farklı illerden lise öğretmenleriyle yürütülecek olan Mor Sertifika Programı idi. Her iki çalışma da kurucu Rektörümüz Tosun Terzioğlu’nun cesaretlendirici desteği ve üniversitenin

farklı fakülte ve birimlerinden gönüllülerin hevesli katılımıyla hayata geçti. 10 yıl önce atılan bu tohumlar, dalları gün geçtikçe büyüyen ve çeşitlenen bir ağaca evrildi. Mor Sertifika ve cinsel tacizi önleme çalışmalarlarıyla bir araya gelen bizler 2010'da Gender Forum'u kurduk. 2015'te Sabancı Üniversitesi Mütevelli Heyeti tarafından Mükemmeliyet Merkezi olarak tanındık, 2016 yılında ise YÖK tarafından verilen Uygulama ve Araştırma Merkezi (UYGAR) statüsü kazandık. Artık yolumuza SU Gender olarak devam ediyoruz. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın (UNDP) desteğiyle başlayan ve 2007 yılından itibaren Sabancı Vakfı'nın desteğiyle sürdürdüğümüz, 17 ilden 3000'den fazla lise öğretmenine ulaşmamızı; birçok lise ve ilkokul öğretmenin yanı sıra eğitim fakültesi öğrencisinin de toplumsal cinsiyet odaklı yoğun ve bütüncül bir eğitim almasını mümkün kılan Mor Sertifika Programı, yeni çalışmaları bünyesine katarak büyümeye, yaygınlaşmaya ve bize yeni ufuklar açmaya devam ediyor. 2014 yılından beri yürüttüğümüz Cins Adımlar: Toplumsal Cinsiyet ve Hafıza Yürüyüşleri, yaşadığımız şehre, ilçeye, mahalleye toplumsal cinsiyet ve hafıza gözünden bakmamıza ve "saklı" kalan çok sayıda hikayeyi keşfe çıkmamıza vesile oluyor. Gönüllü gençlerin gözünden ve sözünden aktarılan kadın ve LGBTİ hikayeleriyle şehrin sokaklarını yeniden adımlarken, geçmiş, bugün ve gelecek arasında yeni köprüler kuruyoruz. 2010 yılından beri Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi ile ortak olarak düzenlediğimiz Dicle Koğacioğlu Makale Ödülü ve 2017'den beri düzenlediğimiz Şirin Tekeli Araştırma Ödülü, her yıl toplumsal cinsiyet odaklı çalışan genç araştırmacıları buluşturuyor, yeni kapılar aralıyor. Her yıl, akademide toplumsal cinsiyetten kadın fotoğrafçılara, barış çalışmalarından edebiyata, farklı konular ekseninde düzenlediğimiz uluslararası konferanslar, farklı coğrafyalardan ve disiplinlerden akademisyen, araştırmacı ve aktivisti buluşturarak hem deneyim paylaşımı ve iş birliklerine, hem de oluşturulan yeni ortaklıklarla güçlenmeye vesile oluyor."

<https://sugender.sabanciuniv.edu/tr/hakkimizda>

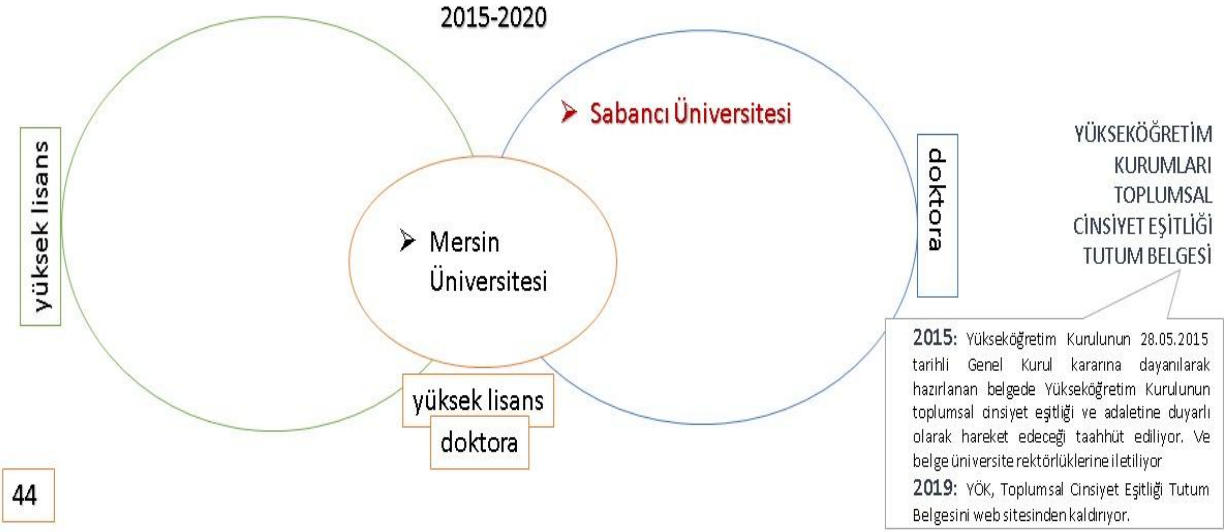
Son 10 yılda bir yandan sayıları büyük bir hızla artan, yönetmelikle yukarıdan aşağıya kurulmuş olan "kadın ve aile" araştırma ve uygulama merkezleri, diğer yandan da kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik alt-insan hakları/hukuku eğitiminde hızla kurumsallaşan az sayıda merkez, Türkiye'de genel anlamda insan hakları/hukuku eğitimindeki çarpıcı ikilemi temsil etmektedir. Bu ikilemin bir yanını Türkiye'de 2000'li yıllarda hız kazanan demokratikleşme ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması yönündeki güçlü bir toplumsal istenç oluştururken, diğer yanını ise bu toplumsal istence direnç gösteren muhafazakâr bir anlayışın yükseköğretim kurumlarının yönetsel bürokrasisindeki egemenliği oluşturmaktadır. Bu nedenle son 10 yılda alt-insan hakları/hukuku eğitimi alanındaki

gelişmeler kamu üniversitelerinde değil, kurumsallaşmalarını tamamlamış, mali bağımsızlığı olan prestijli vakıf üniversitelerinde gerçekleşmektedir.

Şekil 10: 2011-2020 Döneminde Kurulmuş Kadın/Aile/Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları/Araştırma/Uygulama Merkezleri Öncülüğünde Açılan Kadın/Aile/Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Lisansüstü Programları

Şekil 11: 2015-2020 Döneminde Kurulmuş Kadın/Aile/Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları/Araştırma/Uygulama Merkezleri Öncülüğünde Açılan Kadın/Aile/Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Lisansüstü Programları

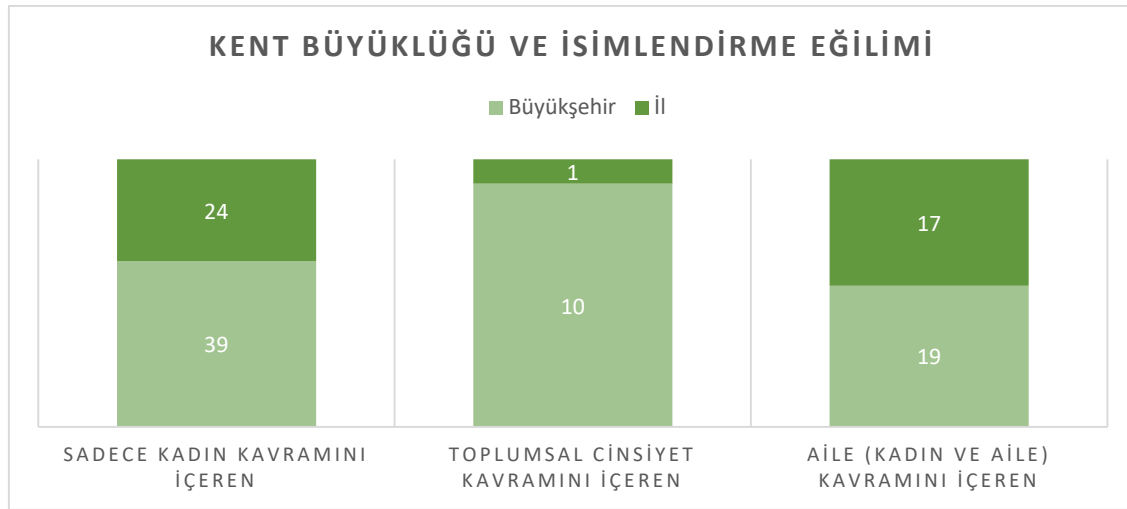

44

ADANA ALPARSLAN TÜRKİŞ BİLİM VE TEKNOLOJİ ÜNİVERSİTESİ	BEYKENT ÜNİVERSİTESİ	İSTANBUL GEDİK ÜNİVERSİTESİ	MERSİN ÜNİVERSİTESİ	VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
ADIYAMAN ÜNİVERSİTESİ	BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ	İSTANBUL GEDİK ÜNİVERSİTESİ	MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ	YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ	ÇAĞ ÜNİVERSİTESİ	İZMİR DEMOKRASİ ÜNİVERSİTESİ	MUNZUR ÜNİVERSİTESİ	YÜKSEK İHTİSAS ÜNİVERSİTESİ
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ	ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ	KARKAS ÜNİVERSİTESİ	NİĞDE ÖMER HALİDEMİR ÜNİVERSİTESİ	ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
ALTINBAŞ ÜNİVERSİTESİ	ERZURUM TEKNİK ÜNİVERSİTESİ	KARABÜK ÜNİVERSİTESİ	RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ	
ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ	FIRAT ÜNİVERSİTESİ	KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ	SABANCI ÜNİVERSİTESİ	
AVRASYA ÜNİVERSİTESİ	GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ	KIRŞEHİR AHI EVRAN ÜNİVERSİTESİ	SAĞLIK BİLİMLERİ ÜNİVERSİTESİ	
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ	HAKKARİ ÜNİVERSİTESİ	KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ	ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ	
BARTIN ÜNİVERSİTESİ	HARRAN ÜNİVERSİTESİ	MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ	TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ	
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ	HASAN KALYONCU ÜNİVERSİTESİ	MARMARA ÜNİVERSİTESİ	UŞAK ÜNİVERSİTESİ	

Diğer yandan Türkiye yükseköğretim kurumlarında 1989-2000 yılları arasında kurulmuş kadın araştırmaları merkezlerinin kentlere dağılımına bakıldığında merkezin niteliği ile kentin büyüklüğü arasındaki ilişki açıkça ortaya çıkmaktadır. Kadın araştırmaları merkezlerinin isimleri orada yapılacak faaliyetlerin hedef kitlesi hakkında anlamlı bir göstergedir. Doğrudan kadın hakları ya da sorunlarına yönelik olarak kurulmuş 63 merkezin yarısından fazlası metropoliten şehirlerdeki üniversitelerde kurulmuştur. Adından toplumsal cinsiyet eşitliğine atıf yapan 11 merkezin 10'u büyük şehirlerdeki üniversitelerde kurulmuştur (Şekil 12). Adında “kadın ve aile” vurgusu olan merkezlerin ise yarıya yakını orta-küçük ölçekli Anadolu şehirlerindeki üniversitelerde kurulmuştur. Büyük kentlerdeki üniversitelerde kurulmuş merkezlerde kadın ve toplumsal cinsiyet çalışmaları öne çıkarken, daha küçük ve muhafazakâr kültüre sahip kentlerde merkezler “kadın ve aile” çalışmaları hedefi ile kurulmaktadır.

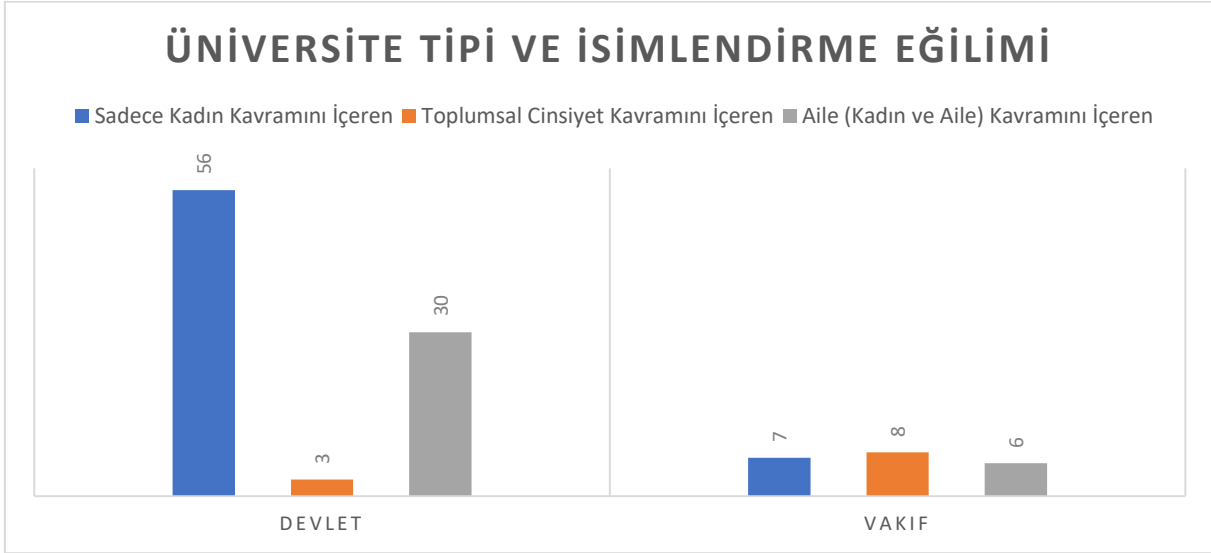
Şekil 12 : Kadın Araştırmaları Merkezlerinin Türleri ile Kent Büyüklükleri Arasındaki İlişki

Kadın araştırma merkezlerinin kuruldukları üniversiteler arasında vakıf üniversitelerinin kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliğine daha fazla odaklandıkları görülmektedir. İsminde “toplumsal cinsiyet” kavramı geçen 11 kadın araştırmaları merkezinin 8'i vakıf üniversitelerinde kurulmuştur. Aynı şekilde isminde “kadın ve aile” ortak hedefini gösteren 36 merkezin 30'u devlet üniversitelerinde kurulmuştur (Şekil 14). Kadın araştırma merkezlerinin türü /hedef kitlesi (kadın, kadın ve aile, toplumsal cinsiyet), kuruldukları üniversitenin tipi (kamu, devlet) ve üniversitenin bulunduğu kentin niteliği (metropol, orta/küçük ölçekli kent)

arasındaki ilişki de kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği alt-insan hakları eğitimi açısından kurumsallaşmanın bazı olumlu ve olumsuz dinamiklerine dair fikir oluşturmaktadır (Şekil 14).

Şekil 13: Kadın/Aile/Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları/ Araştırmaları /Uygulamaları Merkezlerinin Türleri ile Üniversite Tipi Arasındaki İlişki

Şekil 14: Üniversite Tipi, Kent Büyüklüğü ve İsimlendirme İlişkisi

Üniversite Tipi	İsimlendirmedeki Eğilim	Kent Büyüklüğü		Toplam
		Büyükşehir	İl	
Devlet	Sadece Kadın Kavramını İçeren	32	24	56
	Toplumsal Cinsiyet Kavramını İçeren	2	1	3
	Aile (Kadın ve Aile) Kavramını İçeren	13	17	30
	Toplam	47	42	89
Vakıf	Sadece Kadın Kavramını İçeren	7		7
	Toplumsal Cinsiyet Kavramını İçeren	8		8
	Aile (Kadın ve Aile) Kavramını İçeren	6		6
	Toplam	21		21
Toplam		69	43	112

Alt-İnsan Hakları Eğitiminin Kurumsallaşmasında Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Lisansüstü Programları ve Feminist Gönüllü Emek

Türkiye Yükseköğretim Sisteminde kadın hakları ve cinsiyet eşitliği alt-insan hakları alanında eğitimler iki mecrada gerçekleşmektedir. Birinci mecrada kadın araştırmaları merkezlerinin sürdürdüğü üniversite içi (öğrencilere, akademik ve idari personele) ve üniversite dışı (devlet bürokrasisi, kamu çalışanları, ilk ve orta öğretim kurumları çalışanları, işletmeler vd.) yönelik eğitim ve sertifika programları, yaz okulları, yaz akademileri ve atölye çalışmaları gibi eğitim faaliyetleri yer almaktadır²⁷. Bu programların sürekliliği halinde bu mecrada alt-insan hakları eğitimine dair bir kurumsallaşma yaratmaktadır. Diğer mecra ise büyük çoğunluğu kadın araştırmaları merkezleri çevresinde bir araya gelen kadın akademisyenlerin girişimi ile kurulan kadın çalışmaları anabilim dalları ve lisansüstü programlarıdır. Bu programlar sayesinde bir yandan kadın hakları ve cinsiyet eşitliği alt insan hakları alanında uzmanlaşan akademik kadrolar yetişirken aynı zamanda diğer meslek alanlarında bu konuda çalışmak isteyenler için bir çekim alanı oluşturmaktadır. Bu kapsamda insan hakları alanındaki lisansüstü programlar sadece akademik kariyer yapanlara değil, bu alandaki aktivistlere, sivil toplum örgütlerine ve toplumsal cinsiyet eşitliği açısından daha demokratik bir kamusal-bürokratik yapı oluşturmak üzere devletin bütün kurumlarına yönelik eğitim müfredatlarına sahiptirler. Bu nedenle Türkiye'deki kadın ve toplumsal cinsiyet alanında alt-insan hakları eğitiminin kurumsallaşmasında, üniversitelerin % 70'inde kurulu olan kadın araştırmaları merkezlerinin sayısal büyüklüğü değil²⁸ ama bu merkezlerin desteği ile oluşmuş lisansüstü programların sayısı ve niteliği önemli bir göstergedir.

Kadın çalışmaları anabilim dallarının kurulması ve lisans üstü programların açılmasında öncü konumda olan üç üniversite, İstanbul Üniversitesi, ODTÜ ve Ankara Üniversiteleridir. İlk kadın çalışmalar lisansüstü programı girişimi 1990-1991 öğretim yılında *İstanbul Üniversitesi Kadın*

²⁷ Göker, Z.G., Polatdemir, A. (2019) *Türkiye'de Yükseköğretim Kurumlarında Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Mekanizmaları: Bir Temel Değerlendirme Çalışması*, Sabancı Üniversitesi ve Research Worldwide Ortak Yayını https://sugender.sabanciuniv.edu/sites/sugender.sabanciuniv.edu/files/univ_toplumsal_cinsiyet_raporu_30nisan.pdf

²⁸ *Türkiye'de Yükseköğretim Kurumlarında Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Mekanizmaları: Bir Temel Değerlendirme Çalışması* başlıklı araştırmada araştırmaya katılan kadın araştırmaları merkezlerinin müdürleri kadın araştırma merkezlerinin sayısındaki radikal artışı "merkez enflasyonu" olarak dile getirmişlerdir. Bu nedenle bu artışın "göstermelik çalışmalar yapan, cinsiyet eşitliği perspektifi olmayan, "kötü örnekler"i barındırması konusundaki endişelerini belirtmişlerdir (a.g.e. sayfa 27).

Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi bünyesinde disiplinlerarası bir bilim dalı olarak açılan *Kadın Araştırmaları Yüksek Lisans Programı*'dır. Bu program 1993-1994 öğretim yılında ise Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı *Kadın Çalışmaları Ana Bilim Dalı* adını alarak yüksek lisans öğrencisi almaya başlamıştır. Ancak bu programın görünürlüğünün artması ve başvuruların çoğalması 2000'li yıllarda merkezin yönetimine Türkiye Kadın hareketinin tanınmış temsilcilerinin gelmesiyle olmuştur. Daha açık bir biçimde feminizimle bağların kurulması ve toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifinin öne çıkmasıyla birlikte programa başvurular artmıştır. Çubukçu bu gelişmeyi şöyle aktarmaktadır:

“Yüksek lisans başvurularımız o yıllarda (2000'ler) çok fazla arttı. O yıllarda bu ilgiden dolayı kontenjanımız da arttırdık ve kontenjanı 20'ye çıkarmıştık. Gerçekten de başvurular arasında seçim yapmak konusunda zorlanıyorduk. Her sene 100'ün üzerinde öğrenci bize başvuruyordu ve biz seçemiyorduk. Çok nitelikli öğrenciler başvuruyordu. O da bize yükselen bir şeyi gösteriyordu. Orası gerçekten parlıyordu artık. Dolayısıyla bazen yerimizi yetmiyordu ama onları bir şekilde hallediyorduk idare ediyorduk... Doktora programı açmayı açıkçası hep konuşuyorduk, çok talep ediliyordu doktora. Aman bizim zaten yükümüz çok fazla, nasıl kaldıracağız diyorduk. Kadromuz çok iyi. Çok çeşitli hocalarımız ama nasıl kaldıracağız diyerek açamadık...” (Sevgi Uçan Çubukçu, İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi (KSAUM) Müdürü, mülakat tarihi: 23.01.2021)

İstanbul Üniversitesinden sonra ikinci kadın çalışmaları anabilim dalı ve yüksek lisans programı 1994 yılında ODTÜ'de kurulmuştur. Kadın Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü aracılığıyla Birleşmiş Milletlerden (UNDP) sağlanan destekle başlatılan yüksek lisans programına farklı disiplinlerden öğrenci kabul edildiği gibi ders programı da disiplinlerarası bir çerçevede oluşturulmuştur. Sosyal Bilimler Enstitüsüne bağlı anabilim dalında, ODTÜ'de farklı bölümlerde ders veren öğretim üyeleri bu programda ders vermektedir. Lisans üstü programlarına başvuranlar kadın çalışmaları ve toplumsal cinsiyet konularında kendilerini akademik ve mesleki olarak yetiştirmek ve bu alanda çalışmalar yapmak isteyen farklı disiplinlerden gelen öğrencilerdir. Tezli yüksek lisans programının yanı sıra tezsiz programın varlığı özellikle akademik kariyer için değil ama çalıştığı iş kolu, sivil toplum örgütü ya da uzmanlık dalında toplumsal cinsiyet eşitliği mücadelesinde yer almak isteyenlere yönelik bir alt-insan hakları eğitimi alanı yaratmaktadır.

ODTÜ'den iki yıl sonra 1996 yılında Ankara üniversitesi *Kadın Sorunlarını Araştırma ve Uygulama Merkezi* (KASAUM) öncülüğünde Sosyal Bilimler Enstitüsüne bağlı olarak *Ankara Üniversitesi Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı* kurulmuş ve yüksek lisans programı başlatılmıştır. Merkezin desteklediği anabilim dalında 2009 yılında tezsiz yüksek lisans eğitimi, 2012 yılında da doktora eğitimi başlatılmıştır. Diğer yandan 2011 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümüne bağlı *Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Anabilim* dalı kurulmuş ve burada kadın ve toplumsal cinsiyet çalışmaları alanlarında uzmanlaşmış öğretim üyeleri farklı fakültelerde lisans düzeyinde kadının insan hakları ve toplumsal cinsiyet dersler vermeye başlamıştır. Bu öğretim üyeleri kadın çalışmaları yüksek lisans ve doktora programını desteklemektedirler.

Yükseköğretim sisteminde kadın araştırmaları merkezleri ve kadın çalışmaları anabilim dallarının gelişiminde birinci dönem olarak ele aldığımız 1989-1999 yılları arasında iki büyük kentte, kurumsallaşmış kamu üniversitelerinde kurulmuş merkezler dışında Anadolu'da sadece Akdeniz Üniversitesinde kadın araştırma merkezi kurulmuştur. Ancak bu merkez 2008'de yönetmelik değişikliği ile *Akdeniz Üniversitesi Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Araştırma ve Uygulama Merkezi* adını almıştır. Bu merkez, 2010'da Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü altında *Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Anabilim Dalının* kurulmasına öncülük etmiştir. Anabilim Dalı 2011'de yüksek lisans programını 2017'de ise Doktora programını açmıştır.

İkinci dönem olarak tanımladığımız 2000-2010 yılları arasında kurulan 26 merkezin bulunduğu üniversitelerin sadece 5'inde yüksek lisans programı açılmıştır. Dokuz Eylül Üniversitesi dışında bu üniversitelerin hepsi orta-küçük ölçekte Anadolu şehirlerinde kurulmuş üniversitelerdir.. Bu üniversitelerin hiçbirinde ise doktora programı yoktur. Bunun başlıca nedeni bu üniversitelerde kadın ve toplumsal cinsiyet çalışmaları alanlarında uzmanlaşmış akademik kadroların yetersizliğidir. Bu nedenle merkezler yasal bir yönetmelikle kurulabilmekte ancak alt-insan hakları eğitiminde gerekli kadroların oluşması hem zaman almakta hem de üniversite yönetimlerinin bu alanlardaki çalışmaları destekleme konusundaki tutumlarına bağlı olmaktadır. Bu çerçevede bakıldığında metropolitan kentler dışındaki Anadolu kentlerinde kurulmuş üniversitelerin en kurumsallaşmış olanlarından Akdeniz Üniversitesi, kadın ve toplumsal cinsiyet çalışmaları alanındaki yüksek lisans ve doktora programları ile öne

çıkılmaktadır. 2010 yılından sonra 75 üniversitede daha kadın araştırmaları merkezi kurulmasına karşın sadece 3 yeni yüksek lisans programı ile 3 doktora programı açılmıştır. Bunlar arasında Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Giresun Üniversitesi ve Mersin Üniversitesinde yüksek lisans programları, Sabancı Üniversitesi, Kadir has Üniversitesi ve mersin Üniversitesinde doktora programları açılmıştır. Bunlar arasında kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği alt-insan hakları eğitimi alanında kurumsallaşma göstergeleri taşıyanlar sadece iki vakıf üniversitesidir. Türkiye’de üniversitelerin %70’inde kurulmuş olan 109 kadın araştırmaları merkezlerine karşın lisansüstü programları olan üniversite sayısı sadece 14’tür. Toplamda 5 doktora ve 12 yüksek lisans programı şunlardır:

1. İstanbul Üniversitesi / yüksek lisans
2. ODTÜ / yüksek lisans
3. Ankara Üniversitesi / yüksek lisans ve doktora
4. Akdeniz Üniversitesi / yüksek lisans ve doktora
5. Kocaeli Üniversitesi / yüksek Lisans
6. Trakya Üniversitesi / yüksek lisans
7. Dokuz Eylül Üniversitesi / yüksek lisans
8. Adnan Menderes Üniversitesi / yüksek lisans
9. Celal Bayar Üniversitesi / yüksek lisans
10. Ondokuz Mayıs Üniversitesi / yüksek lisans
11. Giresun Üniversitesi / yüksek lisans
12. Mersin Üniversitesi / yüksek lisans ve doktora
13. Sabancı Üniversitesi / Doktora
14. Kadir Has Üniversitesidir / Doktora

Bu 14 program içinde kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği alt-insan hakları eğitiminde kurumsallaşmış ya da kurumsallaşma eğilimi içinde olanların sayısı ise daha da dūřüktür. Ancak bu çalışmada ortaya çıkan önemli niteliksel bulgulardan biri, kadın araştırmaları merkezleri ve bu merkezlerin desteği ile kurulan ve yürütölen lisansüstü programların kurumsallaşmasında feminist kadın akademisyenlerin ve öğrencilerin gönüllü emeğinin son derecede belirleyici olduğudur. Özellikle araştırma merkezlerinin bağımsız mali imkanlarının olmadığı kamu üniversitelerinde bu gönüllü emek daha da belirleyici olmaktadır. Hatta bütçe ve kadro kısıtları olan merkezlerde kurumsallaşmanın akademisyenin/akademisyenlerin bireysel gönüllüğü temelinde yükseldiği söylemek abartılı olmaz.

İnsan hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği gibi siyasal olanla güçlü bağları olan iki alanda da gönüllülük temeli ifadesiyle kastettiğimiz tutum alışlar “politik ya da tarihsel sorumluluk” temelinde şekillendiği yapılan 4 mülakattaki aktarımlarda ortaya çıkmıştır. Politik tercihlerini akademik çalışma konularına dönüştürmüş ya da akademik çalışma konularının politik tahayyüllerini şekillendirdiği akademisyenler açısından, bilhassa toplumcu refleksleri olanlar için, merkezlerin kurumsallaşmasında gündelik ifadesiyle “elini taşın altına koyma” ya da “herkesin bir ucunda tuttuğu” süreçler dikkat çekicidir. Anlatılardaki kurumsallaşma hikayelerinin Batılı anlamdaki bürokratikleşme ve kurumsallaşma süreçlerinden bu anlamda ayrıldığı söylenebilir.

Braverman’ın kapitalist işletmede emek-zaman üzerinden performansa dayalı verimliliğin nasıl arttırıldığını aktardığı çalışması²⁹ aynı zamanda modern profesyonel yönetimin, bürokratikleşmenin ve rasyonelleşmenin gelişimini de içerir. Büroda çalışmanın erken evlerinin zanaata benzediğini, bazı kritik elemanların sürecin bütünü üzerinde kontrole sahip olduğunu, ikincil çeperdeki personelin ise büro yönetiminde “getir-götür faaliyetleriyle” aslında bir çirak olarak işleri öğrendiğini, her şeyin olağan bir biçimde işlemesi durumunda aşağıdan gelenlerin terfi olduğunu aktarır. Bir sonraki aşama ise bilimsel yönetim metodlarının ve profesyonel yöneticilik anlayışlarının büroya uyarlanmasıyla, görevler için özel bölümlerin ve dalların oluşturulması, büroda denetimin sağlanması, standartlaştırma ve nihayet bu yolla rasyonelleşme süreçlerini içerir. Modern dünyada özellikle 20. Yüzyıl ile birlikte kamu yönetiminin işletmelerdeki hakim anlayışlardan etkilenerek kendisini yapılandırdığı ve hakim aklın o yönde değiştiği bilinir. Çalışmamız açısından “bütçe” yokluğu gibi temel finansal sorunların merkezde yönetici, uygulayıcı olarak görev yapan akademisyenlerin şahsi bütçelerinden karşılanması, şahsi bütçeleri aşan maliyetlerde akademisyenlerin şahsi/şahsileşen ağırları aracılığıyla kaynak yaratma çabaları bahsettiğimiz gönüllülük ilişkisini doğrudan ortaya koyan örneklerdir.

Diğer yandan merkezlerin çekirdek kadrosunu saran öğrenciler, çeşitli fakültelerdeki akademisyenler gibi diğer aktörlerin gönüllü emekleri ve özverileri kurumların sürekliliğinde önem taşımıştır. Braverman’ın aktardığı “her şeye hakim olan ve her işe koşan” zanaatkarlık

²⁹ Braverman, H. (2008). *Emek ve Tekelci Sermaye* (1. b.). (Ç. Çıdamlı, Çev.) İstanbul: Kalkedon Yayınları.

anlatılarda yer aldığı gibi çekirdek kadroyu saran aktörlerin zaman içerisinde “merkez kadrosu” haline gelmesi de söz konusudur. İstanbul Üniversitesi, Ankara Üniversitesi, ODTÜ ve Anadolu’nun daha küçük kentlerinde kurulmuş görece yeni üniversiteler olan Van Yüzüncü Yıl, Muğla Sıtkı Koçman, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitelerinin “kadın çalışmalarının” öyküsünde olduğu gibi³⁰ merkeze erken yaşlardan itibaren emek veren gönüllü genç kadrolar için bu durum terfiden ziyade zaruriyet ile belirmiş ve kabulü özveri gerektirmiştir. Genç kadrolar için kimi zaman çelişkiler yaratan bu durum politik sorumluluk ve tarihsel misyon gibi anlamlarla yüklenmiştir. Çubukçu İstanbul Üniversitesi deneyiminde bu gönüllü emeği şöyle aktarmaktadır:

“Nejla Arat’ın (İÜ Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi kurucu müdürü) emekli olması kritik bir eşiğe dönüştü. Bizler yüksek lisansta ders veren hocalar olarak hiç bırakmadık. Ama merkez bir dönem atıl kaldı. Sanırım Fatmagül Hoca vekaleten müdürlük yapıyordu. Bir gün Fatmagül Hoca dedi ki “Sevgi konuşmamız lazım”. YÖK’ten gelen bir yazı üzerine Rektör Fatmagül Hoca’ya merkezin atıl olduğunu, gelen talimatla atıl merkezlerin kapatılmasının istendiğini aktarmış. Fatmagül Hoca da bunun üzerine “kapatılamaz sembolik bir önemi var” demiş. Ancak bana dedi ki “Sevgi buraya el atmamız lazım. Merkeze el atmamız lazım” dedi. Ben müdürlük yaparken sen de benim yardımcım olmasın dedi. Ben de tabi hocam dedim. Bir süre durgunluk yaşarken bir gönüllülük ve politik sorumlulukla, genç öğrenci arkadaşlarla oraya el attık. Bu dediğim yıllar 2010’lu yıllar. Ben henüz resmi görevli değildim. Ama müthiş işler yaptık. Çok aktif çalıştık. O arada farklı disiplinlerden kişilerin ders vermelerini sağladık. Artık toplumsal cinsiyet bakışıyla, “gender base” bir yaklaşım katmıştık. Ben bir yandan idari bir sorumluluk almak istemiyordum akademik çalışmalarım vardı. Ancak öyle bir noktaya geldi ki benim müdürlük teklifini kabul etmem gerekti. Kabul etmemek merkezin elimizden kayıp gitmesi anlamına gelecekti. Politik bir sorumluluk gibi oldu ve kabul ettim. Çok güzel yaratıcı işler yaptık. Öğrencilerimiz, hocalarımız el verdiler. Kime gittiysek herkes el verdi...” (Sevgi Uçan Çubukçu, İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi (KSAUM) Müdürü, mülakat tarihi: 23.01.2021)

³⁰ Göker, Z.G., Polatdemir, A. (2019) *Türkiye’de Yükseköğretim Kurumlarında Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Mekanizmaları: Bir Temel Değerlendirme Çalışması*, Sabancı Üniversitesi ve Research Worldwide Ortak Yayını. https://sugender.sabanciuniv.edu/sites/sugender.sabanciuniv.edu/files/univ_toplumsal_cinsiyet_raporu_30nisan.pdf

Özellikle lisansüstü programların oluşturulmasında merkezleri politik anlamıyla da sahiplenen akademisyenlerin gönüllü katkıları ve özverileri merkezleri kamu üniversitelerinde kadın ve toplumsal cinsiyet alt-insan hakları eğitiminin kurumsallaşmasında büyütüştür. Çalışmada belirttiğimiz gibi farklı fakültelerden gelen zengin akademik kadronun oluşturduğu içeriğin çekim gücü merkezlerin büyümesinde çarpan etkisi yaratmıştır. Bu örnekler merkezlerin kurumsallaşmasındaki yerel motiflere işaret eder. Kamu üniversitelerindeki merkezler Türkiye'nin en sert yapıları ve dönemleri karşısında bile "elini taşın altına koyan" aktörlerin gönüllü emekleriyle var olabilmişlerdir. Köklü merkezlerin yaşadıkları durağanlaşma dönemleri ancak bahsettiğimiz türden bir gönüllü emeğin ortaya konması ile kırılmıştır.

SONUÇ

Türkiye'nin yüksek öğretim kurumlarında insan hakları eğitiminin 2020'lerde hangi düzeyde olduğunu merak ederek başlayan bu araştırmada elde ettiğimiz verilerin analizi sayısal açıdan bazı çelişkileri ortaya çıkardı. Bu çelişkilerin başında sayıların yüksek ya da düşük olmasına bağlı olarak insan hakları eğitimine dair düzey belirlemek geliyordu. Örneğin genel insan hakları/hukuku eğitiminde uzmanlaşan araştırma merkezlerinin sayısının çok düşük olmasına karşın alt -insan hakları alanı olarak tanımlanan kadın hakları ve toplumsal cinsiyet alanında açılan merkezlerin sayısının bunun 10 katı olmasıydı. Bu sayılarla düzey belirlemek çok yanıltıcı olabilirdi. Bu nedenle sayılardan niteliğe/içeriğe doğru bir analize giderek daha gerçekçi bir durum tespiti ortaya koyulmaya çalışıldı.

Sayısal veriler genel insan hakları alanında uzmanlaşmış merkezlerin sayısının sadece 12 olduğunu gösterirken niteliksel veriler bu 12 merkez içinde kurumsallaşmış yapılar olduğunu gösteriyordu. Diğer bir ifadeyle, niteliksel analiz, Türkiye'de insan hakları alanında yaşanan bütün olumsuz koşullara rağmen genel ve alt-insan hakları alanında uzmanlaşan ve kurumsallaşan müstakil merkezlerin varlığını gösteriyordu. Sayısal verilerle Türkiye'de genel insan hakları ve alt insan-hakları eğitiminin düzeyini ölçmeye çalıştığımızda 207 üniversitenin var olduğu bir yükseköğretim sisteminde karşımıza çıkan 12 insan hakları/hukuku merkezi, yükseköğretim kurumlarında insan hakları eğitimi alanında ağır bir zafiyet gibi duruyor. Buradaki zafiyetin olduğundan daha da ağır görünmesinin en temel nedeni bu sayıyı 207 üniversite üzerinden okumak. 207 üniversitenin özellikle 2006'dan sonra kurulan 137'sinin pek

çoğu bağımsız bilim ve eğitim kurumlarından çok siyasi iktidar “emriyle” kurulan ve yönetilen devlet dairelerine benzemektedirler. Bu nedenle siyasi olarak bağımlıdırlar ve pek çok konuda olduğu gibi insan hakları alanında da özgür eğitim programları geliştirmeleri mümkün değildir. Diğer yandan 207 üniversitenin 109’unda kadın araştırmaları merkezlerinin bulunması da “abartılı sayı” olarak düşünülebilir. Siyasi iktidarın yükseköğretimle ilgili aldığı politik kararlar doğrultusunda yönetmelikle açılan işlevsiz merkezler bu abartılı sayıyı oluşturuyor. Sayısal analizde ortaya çıkan sonuca göre Türkiye üniversitelerinde genel insan hakları eğitimi alanında ağır bir yetersizlik ve alt-insan hakları eğitimi mecralarından biri olan kadın araştırmaları merkezlerinin sayısında ise bir şişkinlik vardır. Ancak kadın/toplumsal cinsiyet /kadın ve aile isimlerinden biriyle kurulan bu 109 kadın araştırmaları merkezinden doğan ve akademik kadroları bu merkezler etrafında bir araya gelen kadın çalışmaları lisansüstü programlarına sahip üniversite sayısı ise sadece 14 ‘tür. Bu nedenle sayısal verilerin niteliksel verilerle birlikte ve ilişki analizi gerekir. Sayısal verileri sayıların gücünü temel alarak okuduğumuzda, örneğin Avrupa ülkeleri arasında en çok sayıda üniversiteye sahip olmamız bir üstünlük olarak görülebilir. Ya da Avrupa ortalaması 1.7 olan cam tavan indeksinin Türkiye’de 1.22 olması nedeniyle³¹, Türkiye’de akademik yükselmelerde kadınların daha az eşitsizliğe uğradığı sonucuna varılabilir. Ya da ham veri olarak üniversitelerdeki kadın akademisyen sayısına bakıldığında toplamda %40’ın üstünde kadın öğretim elemanının varlığı cinsiyet eşitliği açısından olumlu bir rakam olarak görünebilir. Ancak bu sayı niteliksel olarak analiz edildiğinde kadınların yoğunluğunun araştırma görevliliği gibi “yardımcı” kadrolar ile akademik kariyerin ilk basamaklarında olduğu görülür. Bu nedenle sayısal veri ancak belli ilişkisellikler içinde analiz edildiğinde gerçek duruma dair bir analiz mümkün olabilir. Dolayısıyla Türkiye ‘de yükseköğretimde insan hakları ve alt-insan hakları eğitimine dair uzmanlaşma alanları olarak ele aldığımız iki tür araştırma merkezinin sayıları arasındaki bu radikal farkın nedeni de daha iyi anlaşılabilir.

Türkiye üniversitelerinde açılmış olan az sayıda insan hakları/hukuku araştırma ve uygulama merkezi ile çok sayıda kadın/aile/toplumsal cinsiyet araştırma ve uygulama merkezine sayıları ile değil insan hakları eğitiminde yarattıkları uzmanlaşma ve yaygınlaşma kapsamında bakmak

³¹ O’Neil, M., Aldanmaz, B., ve diğerleri (2018)

gerekiyor. Bu nedenle bu merkezlerin yaptıkları faaliyetlerin niteliği ve sürekliliği önem kazanıyor. Bu çalışmada faal durumda olan 12 insan hakları merkezinin tamamının web sayfaları taranarak insan hakları eğitimine dair çeşitli düzeylerde ve farklı kitlelere yönelik faaliyetleri olan ve bu faaliyetlerinin de sürekliliği olan 3 merkez olduğu görülmüştür. Bunlar Hacettepe Üniversitesi, İstanbul Bilgi Üniversitesi ve Maltepe Üniversitesi'dir. Diğer yandan Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesine bağlı İnsan Hakları Merkezi de kapatıldığı 2017 Tarihine kadar insan hakları eğitimi alanında sürekliliği olan faaliyetler gerçekleştirmiştir. Bu 4 merkezin insan hakları/hukuku eğitiminin verileceği hedef kitle(ler) konusunda yaklaşım farklılıkları olsa da her birinin insan hakları alanında uzmanlaşma yaratan kurumsallaşmış yapılar oldukları görülmüştür. Kurumsallaşmanın en önemli göstergesi ise bu 4 merkezin öncülüğünde yürütülen insan hakları lisansüstü programlarıdır. Bu programlardan mezun olan öğrencilerin bir kısmı insan hakları eğitiminin sivil toplum ayağında bu uzmanlaşmalarına bağlı eğitim ve hak savunucu çalışmaları yaparken, bir kısmı da insan hakları alanında akademik kariyer yaparak disiplinler arası bir insan hakları bilim alanı oluşturmaktadırlar. Türkiye Yükseköğretim Sisteminde insan hakları eğitimindeki üç farklı yaklaşım da bu alanın disiplinler arası doğasını göstermesi açısından önemlidir. İnsan hakları eğitiminin hukuk disiplini içinde ele alan yaklaşım, insan haklarını felsefe /etik ilkeler içinde ele alan yaklaşım ve insan haklarını hakları ihlal edilenlerin hak arayış mücadelenin yolları ve yöntemlerini oluşturdukları bir politik alan olarak gören yaklaşım birlikte düşünüldüğünde insan hakları eğitiminin habitusunu ortaya koymaktadır.

Yükseköğretimde alt-insan hakları eğitiminde ise kadın çalışmaları/araştırmaları en yaygın müstakilleşmenin olduğu alandır. 207 üniversitenin 109'unda kurulmuş olan kadın/aile/toplumsal cinsiyet araştırma-uygulama merkezlerinin büyük bir bölümünün bir web sayfası yoktur. Merkezin varlığı üniversitenin web sayfasındaki araştırma merkezleri altında isim olarak yer almakta ve bir kuruluş yönetmeliği dışında bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Bu nedenle aktif bir web sayfasında sahip olan kadın araştırmaları merkezlerinin yaptıkları eğitim faaliyetleri tarandığında iki tür faaliyet ortaya çıkmıştır. Birincisi doğrudan merkezlerin yürüttükleri sertifika programları ve yaz okulları ikincisi ise merkezin öncülüğünde kurulmuş ve yürütülen lisansüstü programlarıdır. Sertifika programlarının sürekliliğini sağlayabilen iki merkez Sabancı Üniversitesi SU Gender ve Koç Üniversitesi KOÇ-KAM'dır. SU Gender'da Lise öğretmenlerine yönelik *Mor Sertifika Programı*, KOÇ-KAM'da ise *Toplumsal Cinsiyet Sertifika*

Programı ve UNESCO Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Sürdürülebilir Kalkınma Kürsüsü ile birlikte gerçekleştirdikleri UNESCO Yaz Akademisi alt-insan hakları eğitimini yaygınlaştıran eğitim programlarıdır. Diğer yandan kadın/aile/ toplumsal cinsiyet araştırma merkezinin bulunduğu 109 üniversitenin 14'ünde kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği alt-insan hakları alanında uzmanlaşma yaratan lisans üstü programlar vardır. Bu alanda lisansüstü programı olan -ODTÜ dışında- bütün üniversitelerde bu program merkezlerin öncülüğünde ve merkez çevresinde oluşan feminist akademisyenlerin katkısı ile gerçekleşmektedir. Sadece ODTÜ'de bir kadın araştırmaları merkezi olmadan kurulan bir kadın çalışmaları anabilim dalı ve ona bağlı yüksek lisans programı vardır. Alt-insan hakları eğitiminde uzmanlaşma sağlayacak bu lisansüstü programların başlatılabilmesi kadın araştırmaları merkezlerinin kurumsallaşma düzeyi ile doğrudan bağlantılıdır. Lisansüstü programda ders verecek akademik kadroyu bir araya getirebilme ve eğitim programı yapabilmek ancak belirli bir kurumsal kimlik kazanıldıktan sonra gerçekleşebilmektedir. Bu kapsamda 109 merkezden 14'ü kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği alt- insan hakları eğitimi alanında uzmanlaşmış yapılar olarak görülebilir. Bunlar arasında İstanbul Üniversitesi, Ankara Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Akdeniz Üniversitesi, Kadir Has Üniversitesi, Koç Üniversitesi ve Sabancı Üniversitesinde kurulmuş kadın/toplumsal cinsiyet araştırmaları/uygulamaları merkezleri gerek sertifika programları ile sivil alana verdikleri eğitimler, gerekse lisansüstü programlarıyla kadın çalışmaları ve araştırmaları alanında akademik uzmanlaşmaya yaptıkları katkıları ile alt-insan hakları eğitiminde kurumsallaşmış yapılar olarak görülebilirler.

KAYNAKLAR

Braverman, H. (2008) *Emek ve Tekelci Sermaye* (1. b.). (Ç. Çıdamlı, Çev.) İstanbul: Kalkedon Yayınları

Göker, Z. G., Polatdemir, A. (2019) *Türkiye'de Yükseköğretim Kurumlarında Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Mekanizmaları: Bir Temel Değerlendirme Çalışması*, Sabancı Üniversitesi ve Research Worldwide Ortak Yayını

https://sugender.sabanciuniv.edu/sites/sugender.sabanciuniv.edu/files/univ_toplumsal_cinsiyet_raporu_30nisan.pdf

Gülmez, M. (1996). Türkiye’de İnsan Hakları Çalışmalarına Toplu Bir Bakış. *İnsan Hakları Yıllığı*, 17- 18/1, 221-246.

Kalem, S., Akbaş, K. (2017) *Türkiye’de İnsan Hakları Eğitimi Raporu*, RWI-PDF.

Kuçuradi, İ. (2009) ‘İnsan Hakları Kurumu’, 10 Aralık 2009 tarihli konuşma.

<https://www.maltepe.edu.tr/insanhaklari/tr/prof-dr-i%CC%87oanna-kucuradinin-turkiye-i%CC%87nsan-haklari-kurumu-baslikli-degerlendirmesi>

O’Neil, M., Aldanmaz, B., ve diğerleri (2018) *Türkiye’de Yükseköğretimdeki Cinsiyet Eşit(siz)liği Raporu*, Kadir Has Üniversitesi.

<https://gender.khas.edu.tr/sites/gender.khas.edu.tr/files/inlinefiles/Turkiyede%20Yuksekogretimdeki%20Cinsiyet%20Esitsizligi.pdf>

Savaş, G., Ertan, S., Yol, F. (2018) *Türkiye’deki Üniversitelerin Kadın Araştırmaları Merkezleri Profili Araştırması*, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 17, 68 (1527-1547)

Univder (2021) *Üniversitelerin Akademik ve İdari Yönetmeliklerde Cinsiyet Eşitsizliği Raporu*. (Mayıs 2021’de UNİVDER WEB sayfasında yayınlanacak).

YÖK, <https://istatistik.yok.gov.tr/>.<https://yokatlas.yok.gov.tr/universite.php>

Resmî Gazete Kararlar ve Kanun Hükmünde Kararnameler

31 Mart 2008 Pazartesi Tarih ve 26833 Sayılı Karar.

22 Mart 2012 Perşembe Tarihli 28241 Sayılı Karar.

26 Mayıs 2019 Pazar Tarih ve 30785 Sayılı Karar.

9 Temmuz 2018 Tarih ve 703 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname.